

**O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI
HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI
QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING
MALAKASINI OSHIRISH TARMOQ
(MINTAQAVIY) MARKAZI**

ANTROPOLOGIYA VA ETNOLOGIYA FANLARINI O'ZARO BOG'LIQLIGI

**MODULI BO'YICHA
O'QUV – USLUBIY
MAJMUUA**

2025

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**OLIV TA‘LIM TIZIMI KADRLARINI QAYTA
TAYYORLASH VA MALAKASINI OSHIRISH INSTITUTI**

**O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG
KADRLARINI QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH TARMOQ (MINTAQAVIY) MARKAZI**

**“Antropologiya va etnologiya fanlarini o‘zaro
bog‘liqligi”**

**MODULI BO‘YICHA
O‘QUV–USLUBIY MAJMU‘A**

TOSHKENT – 2025

Mazkur modulning o‘quv-uslubiy majmuasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil “27” dekabrda 485-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘quv reja va namunaviy dastur asosida tayyorlandi.

Tuzuvchi: O‘zbekiston Milliy universiteti, t.f.d., prof., F. Ochildiyev,
O‘zbekiston Milliy universiteti, t.f.f.d., katta o‘qituvchi
Y. Muxamedov

Taqrizchilar: O‘zbekiston Milliy universiteti, t.f.d., dots.,
B.Ubaydullayeva,
O‘zbekiston Milliy universiteti, t.f.d., prof.,
R.Suleymanov

*O‘quv-uslubiy majmua Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
Kengashining qarori bilan nashrga tavsiya qilingan
(2024- yil “29” noyabrda 4-sonli bayonnoma).*

MUNDARIJA

<u>I. ISHCHI DASTUR</u>	5
<u>II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA‘LIM METODLARI</u>	16
<u>III. NAZARIY MATERIALLAR</u>	21
<u>IV. AMALIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI</u>	68
<u>V. MUSTAQIL TA‘LIM</u>	75
<u>VI. KEYSLAR BANKI</u>	76
<u>VII. GLOSSARIY</u>	78
<u>VIII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI</u>	80

I. ISHCHI DASTUR

Kirish

Ushbu dastur O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda tasdiqlangan “Ta’lim to‘g‘risida” Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 12-iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida” PF-4732-son, 2019-yil 27-avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida” PF-5789-son, 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” PF-5847-son, 2020-yil 29-oktabrdagi “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” PF-6097-son, 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son, 2023-yil 25-yanvardagi “Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida” PF-14-son, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi ““O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida” PF-158-son Farmonlari, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi “Aholi va davlat xizmatchilarining korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi bilimlarini uzluksiz oshirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-228-son, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi “Sun‘iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4996-son qarorlari va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2019-yil 23-sentabrdagi 797-son hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oliy ta’lim tashkilotlari rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2024-yil 11-iyuldagi 415-son Qarorlarida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo‘lib, u oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining kasb mahorati hamda innovatsion kompetentligini rivojlantirish, sohaga oid ilg‘or xorijiy tajribalar, yangi bilim va malakalarni o‘zlashtirish, shuningdek amaliyotga joriy etish ko‘nikmalarini takomillashtirishni maqsad qiladi.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular ta’lim sohasi bo‘yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari va o‘quv rejalari asosida shakllantirilgan bo‘lib, uning mazmuni yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va jamiyatning ma’naviy asoslarini yoritib berish, oliy ta’limning normativ-huquqiy asoslari bo‘yicha ta’lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etish, pedagogik faoliyatda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish, ilmiy-innovatsion faoliyat darajasini oshirish, pedagogning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ta’lim sifatini ta’minlashda baholash metodikalaridan samarali foydalanish, arxeologiyaning dolzarb muammolarini o‘rganish va hal etish, antropologiya va etnologiya fanlarini o‘zaro bog‘liqligini asoslash bo‘yicha tegishli bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Modulning maqsadi va vazifalari

Oliy ta'lim muasasalari pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish kursining **maqsadi** pedagog kadrlarning innovatsion yondoshuvlar asosida o'quv-tarbiyaviy jarayonlarni yuksak ilmiy-metodik darajada loyihalashtirish, sohadagi ilg'or tajribalar, zamonaviy bilim va malakalarni o'zlashtirish va amaliyotga joriy etishlari uchun zarur bo'ladigan kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarini takomillashtirish, shuningdek ularning ijodiy faolligini rivojlantirishdan iborat

Kursning **vazifalariga** quyidagilar kiradi:

“Arxeologiya, antropologiya va etnologiya” yo'nalishida pedagog kadrlarning kasbiy bilim, ko'nikma, malakalarini takomillashtirish va rivojlantirish;

- pedagoglarning ijodiy-innovatsion faollik darajasini oshirish;

- pedagog kadrlar tomonidan zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, zamonaviy ta'lim va innovatsion texnologiyalar sohasidagi ilg'or xorijiy tajribalarning o'zlashtirilishini ta'minlash;

- o'quv jarayonini tashkil etish va uning sifatini ta'minlash borasidagi ilg'or xorijiy tajribalar, zamonaviy yondashuvlarni o'zlashtirish;

“Arxeologiya, antropologiya va etnologiya” yo'nalishida qayta tayyorlash va malaka oshirish jarayonlarini fan va ishlab chiqarishdagi innovatsiyalar bilan o'zaro integratsiyasini ta'minlash.

Kurs yakunida tinglovchilarning bilim, ko'nikma va malakalari hamda kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar:

Qayta tayyorlash va malaka oshirish kursining o'quv modullari bo'yicha tinglovchilar quyidagi yangi bilim, ko'nikma, malaka hamda kompetensiyalarga ega bo'lishlari talab etiladi:

Tinglovchi:

- “Yangi O'zbekiston” konsepsiyasi, uning mazmun mohiyati va asosiy tamoyillarini;
- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida inson va fuqaroning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlarini;
- O'zbekiston Respublikasining “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida” hamda “Innovatsion faoliyat to'g'risida” Qonunlarini;
- O'zbekiston Respublikasining zamonaviy konstitutsionalizmini;
- aholi talablariga va xalqaro standartlarga to'liq javob beradigan ta'lim, tibbiyot va ijtimoiy himoya tizimini tashkil qilishni;
- “Yashil” va inklyuziv iqtisodiy o'sish tamoyillariga asoslangan yuqori iqtisodiy o'sish dasturlari va ularning amaliyotga tadbiq etish istiqbollari;
- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishi masalalarini;
- jamiyatning iqtisodiy negizlarini;
- “Xavfsiz va tinchliksevar davlat” tamoyiliga asoslangan siyosatni;
- Oliy ta'lim sohasiga oid qonun hujjatlari va ularning mazmunini;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining oliy ta'lim tizimiga oid farmonlari, qarorlarini;

- O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining oliy ta’lim tizimiga tegishli qarorlarini;

- Oliy ta’lim, fan va innovatsiya vazirligining ta’lim jarayonlarini rejalashtirish va tashkil etishga oid buyruqlarini;

- Davlat ta’lim standartlari, ta’lim yo‘nalishlari va magistratura mutaxassisliklarining Malaka talablari, o‘quv rejalari, fan dasturlari va ularga qo‘yiladigan talablarni, o‘quv yuklamalarini rejalashtirish va ularning bajarilishini nazorat qilish usullarini;

- oliy ta’lim tizimida korrupsiya va korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarga qarshi kurashish vazifalari, mazmun-mohiyati, yuzaga kelish sabablari, ijtimoiy-huquqiy omillarini;

- ta’lim jarayonini raqamli transformatsiyasini;

- raqamli ta’lim resurslari va dasturiy mahsulotlarini;

- raqamli ta’lim resursini pedagogik loyihalash texnologiyasini;

- mediasavodxonlik va xavfsizlik asoslarini;

- raqamli ta’lim resurslarini loyihalash uchun asosiy talablarni;

- meta texnologiyalar tushunchasi, avzalliklari va kamchiliklarini;

- zamonaviy ta’lim tizimida sun’iy intellekt (AI) ning ahamiyatini;

- ta’limda sun’iy intellektningdan foydalanish istiqbollari va xavflarini;

- bilimlarni sinash va baholashning aqlli tizimlarini;

- jahonda oliy ta’lim rivojlanish tendensiyalari: umumiy trendlar va strategik yo‘nalishlarni;

- zamonaviy ta’limning global trendlarini;

- inson kapitalining iqtisodiy o‘shishning asosiy omili sifatida rivojlanishida ta’limning yoshdagi ahamiyatini;

- oliy ta’limning zamonaviy integratsiyasi: global va mintaqaviy makonda raqobatchilikdagi ustuvorliklari, universitetlarning xalqaro va milliy reytingini;

- xalqaro reyting turlari va ularning indikatorlarini;

- zamonaviy universitet jamiyatning faol, ko‘pqirrali va samarali faoliyat yurituvchi instituti sifatidagi uchta yirik vazifalarini;

- universitetlarning zamonaviy modellarini;

- zamonaviy kelajak universitetlarning beshta asosiy modellarini;

- tadbirkorlik universiteti faoliyatining muhim yo‘nalishlarini;

- pedagogning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asoslarini;

- innovatsion ta’lim muhiti sharoitida pedagogning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish yo‘llarini;

- kasbiy kompetensiyalarning mazmun va mohiyatini;

- kasbiy kompetensiyalar va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini;

- pedagogik texnikaning asosiy komponentlarini;

- pedagogik texnikani shakllantirish yo‘llarini;

- kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonini tashkil etishda innovatsion, akmeologik, aksiologik, kreativ, reflektiv, texnologik, kompetentli, psixologik, andragogik yondashuvlar va xalqaro tajribalar hamda ularning kasbiy kompetensiyalarni

rivojlantirishga ta'sirini;

- kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida pedagogik deontologiyaning roli, ahamiyatini;

- kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda uchraydigan to'siqlarni yechishda, to'g'ri harakatlar qilishda pedagogning kompetentlik va kreativlik darajasi, pedagogik kvalimetriyasini;

- talabalar kasbiy tayyorgarlik sifatini kompleks baholashning nazariyasini;

- ta'lim sifatiga ta'sir etuvchi omillarni;

- kredit-modul tizimida talabalarning bilimi, ko'nikmasi, malakasi va kompetensiyalarini nazorat qilish va baholashning o'ziga xos xususiyatlari, didaktik funksiyalarini;

- baholash turlari, tamoyillari va mezonlarini;

- arxeologiyaning asosiy maqsad va vazifalarini amalga oshirish mexanizmlarini;

- insoniyatning paydo bo'lishi muammolarini;

- o'rta Osiyoning ashel davri arxeologik yodgorliklarini;

- o'rta Osiyoning neolit davri lokal madaniyati majmualarini;

- so'ngi bronza va ilk temir davrlari etno-madaniy jarayonlarini;

- antropologiyaning fan sifatida vujudga kelishi tarixi va yo'nalishlarini;

- inson, madaniyatlar hamda ular o'rtasidagi o'zaro o'xshash va tafovut jihatlari;

- irqning vujudga kelishi hamda tarixi, tashqi jismoniy belgilar xususiyatlari va shakllanish bosqichlarini;

- madaniy (ijtimoiy) antropologiya, insonlar orasidagi guruh munosabatlar va ijtimoiy jarayonlarni;

- paleolit davri bosqichlarini;

- kulolchilik va to'qimachilikning paydo bo'lishini;

- O'rta Osiyoda so'ngi bronza va ilk temir davri ekologiyasini;

- ilk davlatlar shakllanishining arxeologik belgilari (aholi punktlar sonining oshishi ibodatxona, saroylar va oddiy uy-joylar, boy va oddiy qabrlar, hunarmandchilik va ayrboshlashning jadal rivojlanishi)ni;

- ijtimoiy antropologiyaning ob'ektini;

- madaniy antropologiyaning asosiy vazifasini;

- akkulturasiya, «g'arblashtirish» «etnosid», «tabiiy va majburiy» assimilyatsiya, uyg'unlashuv va postmodern masalalarini;

- etnologiyaning nazariy muammolari va ilmiy maktablarini *bilishi* lozim.

Tinglovchi:

- "O'zbekiston-2030" strategiyasining mazmun-mohiyati va ahamiyatini yoritib berish;

- O'zbekistonning xalqaro maydondagi siyosiy va iqtisodiy aloqalarini tahlil etish va baholash;

- yangi O'zbekistonning ma'naviy va madaniy tiklanish dasturlari asoslarini o'zlashtirish;

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Oliy ta'lim tizimiga tegishli qarorlari asosida ta'lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etish;

- xorijiy tajribalar asosida malaka talablari, o‘quv rejalari va fan dasturlarini takomillashtirish;

- korrupsiyaga qarshi kurashish ichki tizimining huquqiy asoslarini shakllantirishda xalqaro tajribaning ahamiyatini yoritib berish;

- multimedia va infografika asosida interaktiv didaktik mayeriallar yaratish va bulut xizmatlarida saqlash;

- masofiviy ta’lim platformalari uchun video kontent yaratish;

- Internetda mualliflik huquqlarini himoya qilish usullaridan foydalanish;

- raqamli ta’lim resurslari sifatini baholash;

- pedagogik jarayonda sun’iy intellektning rolini tahlil qilish va ahamiyatini ochib berish;

- ta’lim sohasida sun’iy intellektdan foydalanishning afzalliklari va kamchiliklarini aniqlash;

- OTMlarni reyting bo‘yicha ranjirlash;

- jahon universitetlari reytingini tahlil etish va baholash;

- universitetlarni mustaqil baholash yondashuvlarini aniqlashtirish;

- tadbirkorlik universitetiga o‘tish uchun zarur bo‘ladigan o‘zgarishlarni aniqlash;

- Universitet 1.0 dan Universitet 3.0 modeliga o‘tish borasidagi muammolarni aniqlash;

- zamonaviy tadbirkorlik universiteti modeli tamoyillarini o‘zlashtirish;

- pedagoglarning kreativ potentsiali tushunchasi va mohiyatini ochib berish;

- pedagoglar kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning innovatsion texnologiyalarini qo‘llash;

- o‘qituvchi faoliyatida pedagogik texnikaning ahamiyatini yoritib berish;

- tinglovchilar diqqatini o‘ziga tortish usullaridan foydalanish;

- kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirish yo‘llarini tahlil etish;

- kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida uchraydigan to‘siqlar, qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish;

- talabalarning o‘quv auditoriyadagi faoliyatini baholash;

- talabalarning kurs ishi, bitiruv malakaviy ishi, o‘quv-malakaviy amaliyot (mehnat faoliyati)ini nazorat qilish;

- baholashning miqdor va sifat tahlilini amalga oshirish;

- o‘rta Osiyo arxeologiyasining asosiy muammolarini aniqlashda zamonaviy metodlarning ahamiyatini tahlil etish va baholash;

- dehqonchilik va chorvachilik xo‘jaliklari taraqqiyotini o‘rganish;

- tosh qurollariga ishlov berish texnikasining takomillashtirish;

- o‘zlashtiruvchi xo‘jalikdan ishlab chiqaruvchi xo‘jalik shakllariga o‘tish sifatini baholash;

- etnografiya va etnologiyaning ijtimoiy (madaniy) antropologiyaga bog‘liqligini yoritib berish;

- madaniy antropologiyaning asosiy vazifasini o‘rganish;

- etnografiyada dala ekspeditsiyalarini olib borish uchun ishlab chiqilgan umumiy metodik va asosiy amaliy usullaridan foydalanish;

- kishilik jamiyati va madaniy taraqqiyotida metallning tutgan o‘rnini izohlash;
- O‘rta Osiyoning ilk temir davri ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy, diniy hayotini o‘rganishdagi ahamiyatini izohlash;
- xalqaro ilmiy shartnomaning asosiy bandlaridan foydalanish;
- zamonaviy etnologiyaning Yevropa va Shimoliy Amerikadagi holatini tahlil etish va qiyoslash;
- antropologiyaning yo‘nalishlari: madaniy, arxeologik (tarixgacha davr antropologiyasi), biologik yoki jismoniy, lingvistik antropologiyaganing o‘ziga xos xususiyatlari va ularga ta’sir etuvchi omillar faoliyatini o‘zlashtirish *ko‘nikmalariga* ega bo‘lishi lozim.

Tinglovchi:

- O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidagi asosiy o‘zgarishlarni tahlil qilish va ularning zarurligini muhokama etish;
- O‘zbekiston Respublikasida ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasining mazmun-mohiyati va ahamiyatini ochib berish;
- mamlakatimizning raqamli va harbiy-tibbiy infratuzilmasini takomillashtirishga oid chora tadbirlar bilan ishlash;
- davlat hokimiyatining tashkil etilishining konstitutsiyaviy asoslarini o‘zlashtirish;
- Oliy ta’lim, fan va innovatsiya vazirligining ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etishga oid buyruqlari, Davlat ta’lim standartlari, ta’lim yo‘nalishlarining va magistratura mutaxassisliklarining malaka talablari, o‘quv rejalar va fan dasturlarini takomillashtirish;
- o‘quv yuklamalarni rejalashtirish va ularning bajarilishini nazorat qilish;
- meyoriy uslubiy hujjatlarni ishlab chiqish amaliyotini takomillashtirish mexanizmlarini tahlil etish;
- korrupsiyaviy xavf-xatarlarni aniqlash, ularni majburiy baholash, korrupsiya xavfi yuqori hisoblangan lavozimlar ro‘yhatini shakllantirish, xavflar darajasini pasaytirish chora tadbirlarini amalga oshirish tartibidan samarali foydalanish;
- an’anaviy va raqamli ta’limda pedagogik dizaynning xususiyatlarini ochib berish;
- onlayn mashg‘ulotlarni tashkil etishda raqamli texnologiyalardan foydalanish;
- mediasavodxonlik va xavfsizlik asoslarini o‘zlashtirish;
- pedagogik faoliyatda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish;
- raqamli ta’lim resurslaridan foydalanish;
- meta texnologiyalarni ta’limga samarali integratsiya qilish yo‘llaridan foydalanish;
- ta’limdagi sun’iy intellektning xususiyatlarini muhokama qilish;
- xalqaro reyting turlari va ularning indikatorlarining ahamiyatini ochib berish;
- OTM reytingiga ta’sir etuvchi omillarni tahlil etish;
- universitetlarning zamonaviy modellarini o‘rganish;
- OTM bitiruvchilari va xodimlari tomonidan texnologiyalar transferiga litsenziyalar oluvchi startaplarni shakllantirish va yaratish;

- professor-o‘qituvchilarning tadqiqotchi sifatidagi nashr faolligini rivojlantirish istiqbollarini tahlil etish;

- innovatsion ta’lim muhiti sharoitida pedagogning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish;

- pedagog kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish hususiyatlarini tahlil etish va baholash;

- ijtimoiy va kasbiy tajribaga asoslangan intellektual mashqlarni ishlab chiqish;

- o‘quv jarayoni ishtirokchilarini bir-birlari bilan tanishtirish, samimiy do‘stona munosabat va ijodiy muhitni yuzaga keltirish, tinglovchilarning ijodiy imkoniyati va shaxsiy sifatlarini ochish, tinglovchilarning hamkorlikda ishlashlari uchun qulay sharoitni vujudga keltirish;

- tinglovchilarning kasbiy kompetensiyalarini o‘rganish, tanishish;

- kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida pedagogik deontologiyaning roli, ahamiyatini ochib berish;

- ta’lim sifatiga ta’sir etuvchi omillar (moddiy-texnik baza, professor-o‘qituvchilarning salohiyati va o‘quv-metodik ta’minot)ni tahlil etish va baholash;

- talabalarning o‘quv auditoriyadan tashqari faoliyatini baholash;

- talabalarning o‘quv auditoriyadan tashqari faoliyatini baholashda o‘quv topshiriqlari (reproduktiv, produktiv, qisman-izlanishli, kreativ (ijodiy) murakkablik)ni ishlab chiqish metodikasidan samarali foydalanish;

- an’anaviy hamda zamonaviy jamiyatlardagi ijtimoiy tuzilmalardan samarali foydalanish;

- Neolit inqilobi va kishilik jamiyati taraqqiyotidagi ahamiyatini ochib berish;

- inson va madaniyat munosabatlarni o‘rganish;

- madaniyatlarning ma’lum tarixiy davrdagi ijtimoiy tashkilotlarining kelib chiqishi (genezisi), tuzilishi (morfologiyasi) va taraqqiyotini (dinamikasi va xilma-xilligi)ni o‘rganish;

- tosh qurollariga ishlov berish texnikasining takomillashishini tahlil etish;

- shahar-davlat va shahar-hududiy davlat markazi to‘g‘risidagi ilmiy qarashlarni izohlash;

- O‘zbekistonning mustaqilligi davrida arxeologiya fanining rivojlanishini o‘rganish va baholash;

- xalqaro arxeologik ilmiy shartnomalar tuzish;

- O‘rta Osiyoning ilk temir davri arxeologiya majmualarini davrlashtirish muammolarini o‘rganish;

- etnografiyada dala ekspeditsiyalarini olib borish uchun ishlab chiqilgan umumiy metodik va asosiy amaliy usullarni qo‘llash;

- etnologiyaning tadqiqot usullaridan foydalanish *malakalariga* ega bo‘lishi lozim.

Tinglovchi:

- 2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasining yashil iqtisodiyotga o‘tish va ekologik barqarorlikga erishish strategiyasi mohiyati bilan tanishish;

- “Yashil” va inklyuziv iqtisodiy o‘shish tamoyillariga asoslangan yuqori iqtisodiy o‘shish dasturlarini amaliyotga tadbiq etish;
- yoshlar ma’naviyatini oshirish bo‘yicha davlat dasturlari yuzasidan muhokama tashkil etish va ulardan samarali foydalanish;
- “O‘zbekiston-2030” strategiyasining mazmun-mohiyatini yoritib berish;
- Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va jamiyatning ma’naviy asoslarini mazmun-mohiyatini yoritib berish:
 - O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiya vazirligining buyruqlari asosida ta’lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etish;
 - Davlat ta’lim standartlari, malaka talablari, o‘quv rejalar va fan dasturlar asosida fanning ishchi dasturini ishlab chiqish amal qilish va ularni ijrosini ta’minlash;
 - oliy ta’lim tizimida manfaatlar to‘qnashuviga yo‘l qo‘yilganlik holatlarini aniqlash, manfaatlar to‘qnashuvi yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan sohalarni oldini olish va bartaraf etish uchun qo‘llanilishi lozim bo‘lgan chora-tadbirlarning mazmun-mohiyatini ochib berish, fuqarolarni ishga qabul qilish jarayonlarini nazoratga olinishini ta’minlash (nomzodlarni tekshirish tartibi), ushbu sohada qo‘llanilishi lozim bo‘lgan xorij tajribasidan samarali foydalanish;
 - raqamli ta’lim resurslari va dasturiy mahsulotlarini o‘quv jarayoniga faol tatbiq etilishini tashkil etish;
 - raqamli ta’lim resursini pedagogik loyihalash texnologiyasi asoslarini o‘zlashtirish;
 - raqamli ta’lim muhitida pedagogik dizaynga oid innovatsiyalarni amaliyotga tatbiq etish;
 - meta texnologiyalarni tahlil qilish va ularning ta’limdagi ta’sirini ochib berish;
 - sun’iy intellektning asosiy xususiyatlarini asoslab berish;
 - universitetlarning xalqaro va milliy reytingini baholash;
 - OTMlarda talim, ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish, ilmiy tadqiqot natijalarni tijoratlashtirish yo‘llarini tahlil etish va amaliyotga tadbiq etish;
 - «Amaliyotchi professorlar» (PoP, Professor of Practice) modelini qo‘llash;
 - professor-o‘qituvchilarning tadqiqotchi sifatidagi nashr faolligini rivojlantirish istiqbollarini yoritib berish;
 - pedagogning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asoslarini amaliyotga tadbiq etish;
 - pedagogning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik trayektoriyalarini ishlab chiqish;
 - kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida uchraydigan to‘siqlarning xilma-xilligi va o‘ziga xos xususiyatlari, sabablarini amaliy tomonlarini yoritish, ularni yechish bosqichlarini guruh bilan birgalikda aniqlash;
 - talabalar kasbiy tayyorgarlik sifatini kompleks baholash;
 - talabalar kasbiy tayyorgarlik sifatini kompleks baholashning elektron monitoring tizimini yuritish;
 - talabalarning ta’limiy (o‘quv predmetlari), tarbiyaviy (ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar) va rivojlantiruvchi (ilmiy-tadqiqot ishi, start-up loyihalar) maqsadlarini baholash;

- ilk ashel davrida insoniyatning yevrosiyoga tarqalishini yoritib berish;
- qoʻlda yasalgan naqshli sopollarning qayta jonlanish usullaridan foydalanish;
- xalqlarning madaniy taraqqiyotiga zamonaviy axborot vositalari va kommunikatsion jarayonlarning ijobiy va salbiy taʼsirini ochib berish;
 - qurgʻoqchilik iqlim sharoitiga ega janubiy hududlarda sugʻorma dehqonchilikning paydo boʻlishi hajmini hisoblash;
 - metall qurollarining jamiyat iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga ijobiy taʼsirining asosiy tamoyillari bilan tanishish;
 - Neolit davri tabiiy iqlim sharoitini yoritib berish;
 - xalqaro arxeologik shartnoma tuzishning ilmiy asoslaridan foydalanish;
 - etnografiya va etnologiyaning ijtimoiy (madaniy) antropologiyaga bogʻliqligini izohlash;
 - madaniyatlarning maʼlum tarixiy davrdagi ijtimoiy tashkilotlarining kelib chiqishi (genezisi), tuzilishi (morfologiyasi) va taraqqiyotini (dinamikasi va xilma-xilligi) tahlil qilish;
 - Oʻrta Osiyo tarixiy-madaniy viloyatlari arxeologiyasi tarixshunosligini oʻrganish;
 - insonning biologik turlanishi vaqt va makon iznida oʻrganish, evolyusiya, irsiyat, insonning takomillashuvi hamda rivojlanib borishi muammolarini hal etish;
 - Oʻrta Osiyo arxeologiyasining asosiy muammolarini aniqlashda zamonaviy metodlarning ahamiyati ochib berish *kompetensiyalariga* ega boʻlishi lozim.

Modulni tashkil etish va oʻtkazish boʻyicha tavsiyalar

Modulni oʻqitish maʼruza va amaliy mashgʻulotlar shaklida olib boriladi.

- Modulni oʻqitish jarayonida taʼlimning zamonaviy metodlari, pedagogik texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qoʻllanilishi nazarda tutilgan:

- maʼruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentatsion va elektron-didaktik texnologiyalardan;

- oʻtkaziladigan amaliy mashgʻulotlarda texnik vositalardan, ekspress-soʻrovlar, test soʻrovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, kollokvium oʻtkazish, va boshqa interaktiv taʼlim usullarini qoʻllash nazarda tutiladi.

Modulning oʻquv rejadagi boshqa modullar

bilan bogʻliqligi va uzviyligi

“Antopologiya va etnologiya fanlarini oʻzaro bogʻliqligi” moduli mazmuni oʻquv rejadagi “Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi va jamiyatning maʼnaviy asoslari”, “Oliy taʼlimning normativ huquqiy asoslari hamda tizimda korrupsiya va manfaatlar toʻqnashuvining oldini olish”, “Pedagogik faoliyatda raqamli kompetensiyalar”, “Ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish”, “Pedagogning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish”, “Taʼlim sifatini taʼminlashda baholash metodikalari”, “Arxeologiyaning dolzarb muammolari” mutaxassislik oʻquv modullari bilan uzviy bogʻlangan holda pedagoglarning taʼlim jarayonida kasbiy pedagogik tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Modulning oliy ta'limdagi o'rni

Modulni o'zlashtirish orqali tinglovchilar falsafiy fanlarni, jumladan mantiqni o'qitish jarayonini tashkil etishning zamonaviy metodlarini va bu boradagi ilg'or tajribalarni o'rganadilar, hozirgi zamon falsafasining nazariy masalalarining nazariy va amaliy jihatlarini uzviy bog'lash, ularni amalda qo'llash va baholashga doir kasbiy kompetentlikka ega bo'ladilar.

Modul bo'yicha soatlar taqsimoti

№	Modul mavzulari	Auditoriya uquv yuklamasi		
		Jami	jumladan	
			Nazariy	Amaliy mashg'ulot
1.	Antropologiyaning fan sifatida vujudga kelishi tarixi va yo'nalishlari. Antropologiyaning fan sifatida vujudga kelishi tarixi va yo'nalishlari.	6	2	4
2.	Antropologiya va ijtimoiy antropologiya. Madaniy antropologiyaning asosiy vazifasi.	4	2	2
3.	Etnologiya tadqiqot usullari. Xalqlarning madaniy taraqqiyotiga zamonaviy axborot vositalari va kommunikatsion jarayonlarning ijobiy va salbiy ta'siri.	4	2	2
4.	Etologiya nazariy muammolari va ilmiy maktablari. Antropologiya va ijtimoiy antropologiya tushunchasi.	4	2	2
	Jami:	18	8	10

NAZARIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-MAVZU. ANTROPOLOGIYANING FAN SIFATIDA VUJUDGA KELISHI TARIXI VA YO'NALISHLARI. (2 soat).

Reja:

- 1.1. Antropologiyaning fan sifatida vujudga kelishi tarixi. Antropologiyaning asosiy yo'nalishlari.
- 1.2. Inson va madaniyat. Ijtimoiy tuzilmalar va jarayonlar.
- 1.3. Etnografiya va etnologiyaning antropologiya bilan aloqasi. Zamonaviy dunyoda madaniyatlar va ularning o'zaro ta'siri.

2- MAVZU. ANTROPOLOGIYA VA IJTIMOIIY ANTROPOLOGIYA. (2 soat).

Reja:

- 2.1. Antropologiya va ijtimoiy antropologiya tushunchasi. Irqlarning vujudga kelishi hamda tarixi

2.2. Tashqi jismoniy belgilar xususiyatlari va shakllanish bosqichlari. Dinning kelib chiqishi, vazifasi va ko'rinishlari.

2.3. Qarindoshlik turlari. Oila, nikoh va gender munosabatlari.

3- MAVZU. ETNOLOGIYA TADQIQOT USULLARI (2 soat).

Reja:

3.1. Etnologiyaning tadqiqot usullari va dala ishlarini tashkil etish

3.2. Dala etnografik ekspeditsiyalari va tadqiqot metodologiyasi

3.3. Etnografiyada dala tadqiqotlarini o'tkazish metodikasi

4-MAVZU. ETOLOGIYA NAZARIY MUAMMOLARI VA ILMIY MAKTABLARI. (2 soat).

Reja:

4.1. Etnologiyaning nazariy muammolari va ilmiy maktablari. Evolyusiya g'oyasi.

4.2. Etnologiya XIX asrning oxiri-XX asrning boshlarida.

4.3. Zamonaviy etnologiyaning Yevropa va Shimoliy Amerikadagi holati.

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-amaliy mashg'ulot. Antropologiyaning fan sifatida vujudga kelishi tarixi va yo'nalishlari (4soat).

2-amaliy mashg'ulot. Madaniy antropologiyaning asosiy vazifasi. (2 soat).

3-amaliy mashg'ulot. Xalqlarning madaniy taraqqiyotiga zamonaviy axborot vositalari va kommunikatsion jarayonlarning ijobiy va salbiy ta'siri. (2 soat).

4-amaliy mashg'ulot. Antropologiya va ijtimoiy antropologiya tushunchasi. (2 soat).

O'QITISH SHAKLLARI

Mazkur modul bo'yicha quyidagi o'qitish shakllaridan foydalaniladi:

- ma'ruzalar, amaliy mashg'ulotlar (ma'lumotlar va texnologiyalarni anglab olish, aqliy qiziqishni rivojlantirish, nazariy bilimlarni mustahkamlash);
- davra suhbatlari (ko'rilayotgan loyiha echimlari bo'yicha taklif berish qobiliyatini oshirish, eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish);
- bahs va munozaralar (loyihalar echimi bo'yicha dalillar va asosli argumentlarni taqdim qilish, eshitish va muammolar echimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI

“KWHL” metodi

Metodning maqsadi: Mazkur metod tinglovchilarni yangi axborotlar tizimini qabul qilishi va bilimlarni tizimlashtirishi uchun qo‘llaniladi, shuningdek, bu metod tinglovchilar uchun mavzu bo‘yicha qo‘yidagi jadvalda berilgan savollarga javob topish mashqi vazifasini belgilaydi.

Izoh. KWHL:

Know – nimalarni bilaman?

Want – nimani bilishni xohlayman?

How - qanday bilib olsam bo‘ladi?

Learn - nimani o‘rganib oldim?

“KWHL” metodi	
<p>1. Nimalarni bilaman:</p> <p>-</p>	<p>2. Nimalarni bilishni xohlayman, nimalarni bilishim kerak:</p> <p>-</p>
<p>3. Qanday qilib bilib va topib olaman:</p> <p>-</p>	<p>4. Nimalarni bilib oldim:</p> <p>-</p>

“W1H” metodi

Metodning maqsadi: Mazkur metod tinglovchilarni yangi axborotlar tizimini qabul qilishi va bilimlarni tizimlashtirishi uchun qo‘llaniladi, shuningdek, bu metod tinglovchilar uchun mavzu bo‘yicha qo‘yidagi jadvalda berilgan oltita savollarga javob topish mashqi vazifasini belgilaydi.

What?	Nima? (ta’rifi, mazmuni, nima uchun ishlatiladi)	
Where?	Qaerda (joylashgan, qaerdan olish mumkin)?	
What kind?	Qanday? (parametrlari, turlari mavjud)	
When?	Qachon? (ishlatiladi)	
Why?	Nima uchun? (ishlatiladi)	
How?	Qanday qilib? (yaratiladi, saqlanadi, to‘ldiriladi, tahrirlash mumkin)	

“SWOT-tahlil” metodi

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo‘llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

S – (strength)	• kuchli tomonlari
W – (weakness)	• zaif, kuchsiz tomonlari
O – (opportunity)	• imkoniyatlari
T – (threat)	• xavflar

2.1-rasm.

“VEER” metodi

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko‘ptarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o‘rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo‘yicha o‘rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o‘quvchilarning mustaqil g‘oyalari, fikrlarini yozma va og‘zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. “Veer” metodidan ma’ruza mashg‘ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg‘ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlili qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Metodni amalga oshirish tartibi:

trener-o'qituvchi ishtirokchilarni 5-6 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi;

trening maqsadi, shartlari va tartibi bilan ishtirokchilarni tanishtirgach, har bir guruhga umumiy muammoni tahlil qilinishi zarur bo'lgan qismlari tushirilgan tarqatma materiallarni tarqatadi;

har bir guruh o'ziga berilgan muammoni atroflicha tahlil qilib, o'z mulohazalarini tavsiya etilayotgan sxema bo'yicha tarqatmaga yozma bayon qiladi;

navbatdagi bosqichda barcha guruhlar o'z taqdimotlarini o'tkazadilar. Shundan so'ng, trener tomonidan tahlillar umumlashtiriladi, zaruriy axborotlar bilan to'ldiriladi va mavzu yakunlanadi.

2.2-rasm.

Muammoli savol					
1-usul		2-usul		3-usul	
afzalligi	kamchiligi	afzalligi	kamchiligi	afzalligi	kamchiligi
Xulosa:					

“Keys-stadi” metodi

«Keys-stadi» - inglizcha so'z bo'lib, («case» – aniq vaziyat, hodisa, «stadi» – o'rganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni o'rganish, tahlil qilish asosida o'qitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921 yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini o'rganishda foydalanish tartibida qo'llanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin.

“Keys metodi” ni amalga oshirish bosqichlari

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot ta’minoti bilan tanishtirish	<ul style="list-style-type: none"> ✓ yakka tartibdagi audio-vizual ish; ✓ keys bilan tanishish (matnli, audio yoki media shaklda); ✓ axborotni umumlashirish; ✓ axborot tahlili; ✓ muammolarni aniqlash
2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va o‘quv topshirig‘ni belgilash	<ul style="list-style-type: none"> ✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muammolarni dolzarblik ierarxiyasini aniqlash; ✓ asosiy muammoli vaziyatni belgilash
3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali o‘quv topshirig‘ining echimini izlash, hal etish yo‘llarini ishlab chiqish	<ul style="list-style-type: none"> ✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muqobil echim yo‘llarini ishlab chiqish; ✓ har bir echimning imkoniyatlari va to‘siqlarni tahlil qilish; ✓ muqobil echimlarni tanlash
4-bosqich: Keys echimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ yakka va guruhda ishlash; ✓ muqobil variantlarni amalda qo‘llash imkoniyatlarini asoslash; ✓ ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash; ✓ yakuniy xulosa va vaziyat echimining amaliy aspektlarini yoritish

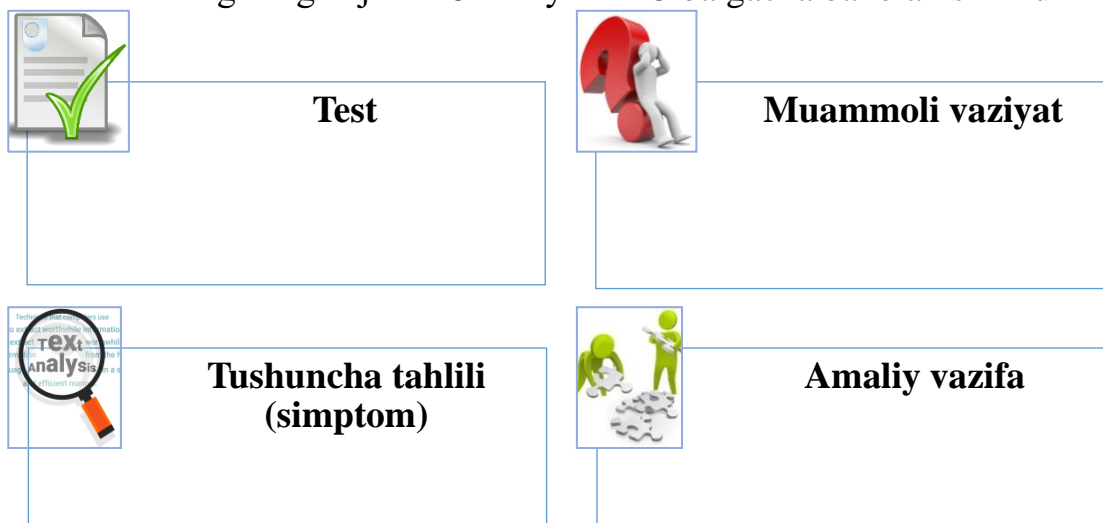
“Assesment” metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod ta’lim oluvchilarning bilim darajasini baholash, nazorat qilish, o‘zlashtirish ko‘rsatkichi va amaliy ko‘nikmalarini tekshirishga yo‘naltirilgan. Mazkur texnika orqali ta’lim oluvchilarning bilish faoliyati turli yo‘nalishlar (test, amaliy ko‘nikmalar, muammoli vaziyatlar mashqi, qiyosiy tahlil, simptomlarni aniqlash) bo‘yicha tashhis qilinadi va baholanadi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

“Assesment”lardan ma’ruza mashg‘ulotlarida talabalarning yoki qatnashchilarning mavjud bilim darajasini o‘rganishda, yangi ma’lumotlarni bayon qilishda, seminar, amaliy mashg‘ulotlarda esa mavzu yoki ma’lumotlarni o‘zlashtirish darajasini baholash, shuningdek, o‘z-o‘zini baholash maqsadida individual shaklda foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, o‘qituvchining ijodiy yondashuvi hamda o‘quv maqsadlaridan kelib chiqib, assesmentga qo‘shimcha topshiriqlarni kiritish mumkin.

Har bir katakdagi to‘g‘ri javob 5 ball yoki 1-5 balgacha baholanishi mumkin.

2.3-rasm.

“Insert” metodi

Metodni amalga oshirish tartibi:

- o‘qituvchi mashg‘ulotga qadar mavzuning asosiy tushunchalari mazmuni yoritilgan matnni tarqatma yoki taqdimot ko‘rinishida tayyorlaydi;
- yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn ta‘lim oluvchilarga tarqatiladi yoki taqdimot ko‘rinishida namoyish etiladi;
- ta‘lim oluvchilar individual tarzda matn bilan tanishib chiqib, o‘z shaxsiy qarashlarini maxsus belgilar orqali ifodalaydilar. Matn bilan ishlashda talabalar yoki qatnashchilarga quyidagi maxsus belgilardan foydalanish tavsiya etiladi:

Belgilar	Matn
“√” – tanish ma’lumot.	
“?” – mazkur ma’lumotni tushunmadim, izoh kerak.	
“+” bu ma’lumot men uchun yangilik.	
“-” bu fikr yoki mazkur ma’lumotga qarshiman?	

Belgilangan vaqt yakunlangach, ta‘lim oluvchilar uchun notanish va tushunarsiz bo‘lgan ma’lumotlar o‘qituvchi tomonidan tahlil qilinib, izohlanadi, ularning mohiyati to‘liq yoritiladi. Savollarga javob beriladi va mashg‘ulot yakunlanadi.

III. NAZARIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-MAVZU: ANTROPOLOGIYANING FAN SIFATIDA VUJUDGA KELISHI TARIXI VA YO'NALISHLARI (2 soat)

Reja:

1.1. Antropologiyaning fan sifatida vujudga kelishi tarixi. Antropologiyaning asosiy yo'nalishlari.

1.2. Inson va madaniyat. Ijtimoiy tuzilmalar va jarayonlar.

1.3. Etnografiya va etnologiyaning antropologiya bilan aloqasi. Zamonaviy dunyoda madaniyatlar va ularning o'zaro ta'siri.

Tayanch iboralar: Antropologiya, Evolyutsion antropologiya, Madaniy diffuzionizm, Etnografiya, Paleoantropologiya, Fizik antropologiya, Lingvistik antropologiya, Strukturalizm, Madaniy relativizm, Holistik yondashuv.

Antropologiya fani insoniyat va madaniyat haqidagi eng qadimiy va eng zamonaviy fan hisoblanadi. U insonning biologik, madaniy, ijtimoiy, lingvistik xususiyatlarini yaxlit holda o'rganuvchi fan bo'lib, boshqa fanlardan o'zining kompleks xususiyati bilan ajralib turadi. Antropologiya so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, "anthropos" - inson va "logos" - fan, ta'limot so'zlaridan tashkil topgan.

Antropologiya mustaqil fan sifatida XIX asrda shakllana boshladi. Bu davrda Yevropada sanoat revolyutsiyasi, mustamlakalarni kengaytirish siyosati, tabiiy fanlarning rivojlanishi, evolyutsion nazariyalarning paydo bo'lishi kabi omillar antropologiyaning rivojlanishiga turtki berdi. Bu jarayonda Charlz Darvinning evolyutsion nazariyasi, Gerbert Spenserning ijtimoiy evolyutsionizm nazariyasi, Lyuis Morgan va Edvard Taylorning madaniy evolyutsionizm nazariyalari muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Antropologiyaning fan sifatida shakllanishida Yevropa mustamlakachi davlatlarining dunyoning turli hududlarida yashovchi mahalliy xalqlarni o'rganishga bo'lgan qiziqishi ham muhim rol o'ynadi. Bu jarayonda Bronislav Malinovskiy, Alfred Radkiff-Braun, Frans Boas, Margaret Mid kabi olimlarning faoliyati alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Ular dala tadqiqotlari metodologiyasini takomillashtirib, antropologiyani nazariy va amaliy jihatdan boyitdilar.

XX asrda antropologiya fan sifatida yanada rivojlanib, bir qator yo'nalish va maktablarga bo'lindi. Bugungi kunda antropologiya to'rt asosiy yo'nalishdan iborat: madaniy (ijtimoiy) antropologiya, arxeologik antropologiya, biologik (fizik) antropologiya va lingvistik antropologiya. Bu yo'nalishlarning har biri insoniyatni turli tomondan o'rganadi, ammo ular o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiradi.

Inson, madaniyatlar hamda ular o'rtasidagi o'zaro o'xshash va tafovut jihatlari

Antropologiyaning eng muhim tushunchalaridan biri – madaniyat tushunchasidir. Antropologik ma'noda madaniyat insonlar tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar, bilim, ko'nikmalar, an'analar, urf-odatlar, qadriyatlar, ramzlar va boshqa elementlarning majmuasini anglatadi. Madaniyat bir avloddan ikkinchisiga o'rgatish va

o'rganish orqali uzatiladi.

Turli madaniyatlarni o'rganish natijasida antropologlar muhim xulosalarga keldilar. Birinchidan, barcha madaniyatlarda ma'lum universal elementlar mavjud. Masalan, barcha madaniyatlarda oila instituti, nikoh an'analari, diniy e'tiqodlar, til, san'at, ovqatlanish, kiyinish va turar-joy bilan bog'liq an'analar mavjud. Bu universalialar insoniyatning biologik va ijtimoiy ehtiyojlari bilan bog'liq.

Biroq, ayni paytda, har bir madaniyat o'ziga xos va betakrordir. Madaniyatlar o'rtasidagi farqlar tarixiy tajriba, geografik sharoit, iqtisodiy rivojlanish darajasi, qo'shni madaniyatlar bilan aloqalar, diniy e'tiqodlar va boshqa ko'plab omillar ta'sirida shakllanadi. Masalan, oila tuzilishi, nikoh an'analari, diniy marosimlar, oziq-ovqat tayyorlash usullari, san'at va adabiyot turli madaniyatlarda juda farq qilishi mumkin.

Antropologlar madaniyatlarni baholashda madaniy relativizm tamoyiliga amal qiladilar, ya'ni har bir madaniyatni uning o'z konteksti va qadriyatlar tizimi doirasida tushunish va baholash kerak deb hisoblaydilar. Bu yondashuv etnosentrizm – o'z madaniyatini boshqa madaniyatlardan ustun qo'yish va boshqa madaniyatlarni o'z madaniyati nuqtai nazaridan baholash tendentsiyasiga qarshi turadi.

Madaniy (ijtimoiy) antropologiya, insonlar orasidagi guruhiiy munosabatlar va ijtimoiy jarayonlar

Madaniy antropologiya, shuningdek ijtimoiy antropologiya deb ham ataladi, antropologiyaning insonlar orasidagi guruhiiy munosabatlar, ijtimoiy tuzilmalar, institutlar va jarayonlarni o'rganadigan yo'nalishidir. Bu yo'nalish XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida shakllangan bo'lib, dastlab g'arbdan tashqari jamiyatlarni, ayniqsa an'anaviy va qabilaviy jamiyatlarni o'rganishga qaratilgan edi.

Madaniy antropologiya doirasida turli yo'nalishlar va nazariy maktablar shakllandi. Evolyutsionizm (E. Tailor, L. Morgan) barcha jamiyatlar bir xil taraqqiyot bosqichlaridan o'tadi deb hisoblagan. Diffuzionizm (F. Ratsel, L. Frobenius) madaniyat elementlarining tarqalishi va o'zaro ta'siriga urg'u bergan. Funktsionalizm (B. Malinovskiy) madaniy elementlarning jamiyat ehtiyojlarini qondirish funktsiyasini ta'kidlagan. Strukturalizm (K. Levi-Stross) madaniy hodisalarni inson ongining umumiy tamoyillari bilan bog'lagan. Interpretativ antropologiya (K. Geertz) madaniy ramzlar va ma'nolarni talqin qilishga asoslangan.

Ijtimoiy antropologlar qon-qarindoshlik tizimlarini, nikoh munosabatlarini, ijtimoiy stratifikatsiyani, hokimiyat tuzilmalarini, diniy tashkilotlarni, iqtisodiy munosabatlarni va boshqa ijtimoiy institutlarni o'rganadilar. Ular jamiyatni yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqadilar, bu tizimda har bir element boshqa elementlar bilan o'zaro bog'liq va ma'lum funktsiyalarni bajaradi.

An'anaviy hamda zamonaviy jamiyatlardagi ijtimoiy tuzilmalarni o'rganish

Antropologlar an'anaviy va zamonaviy jamiyatlardagi ijtimoiy tuzilmalarni qiyosiy o'rganishga katta e'tibor qaratadilar. An'anaviy jamiyatlarda ijtimoiy tuzilmalar ko'pincha qon-qarindoshlikka asoslangan bo'ladi. Oila, urug', qabila kabi qon-qarindoshlik birliklari jamiyatning asosiy tashkiliy shakllari hisoblanadi. Bunday jamiyatlarda ijtimoiy maqom ko'pincha tug'ilishdan belgilanadi va ijtimoiy mobillik cheklangan bo'ladi.

Zamonaviy jamiyatlarda esa ijtimoiy tuzilmalar ko'proq formal tashkilotlar, davlat institutlari, iqtisodiy tizimlar asosida shakllanadi. Qon-qarindoshlikning

ahamiyati kamayadi, ijtimoiy maqom ko'proq shaxsiy yutuqlar, ta'lim, kasb va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi. Ijtimoiy mobillik yuqori bo'lib, shaxs o'z hayoti davomida bir ijtimoiy qatlamdan boshqasiga o'tishi mumkin.

Antropologlar an'anaviy va zamonaviy jamiyatlar o'rtasidagi farqlarni o'rganish bilan birga, globallashtiruv, urbanizatsiya, texnologik rivojlanish sharoitida an'anaviy jamiyatlarning transformatsiyasi va adaptatsiyasi jarayonlarini ham o'rganadilar. Ular zamonaviy dunyo sharoitida an'anaviy madaniyatlarning qanday saqlanib qolishi, o'zgarishi yoki yo'qolib ketishini, shuningdek yangi madaniy shakl va amaliyotlarning paydo bo'lishini tadqiq etadilar.

Ijtimoiy antropologiyaning ob'ekti

Ijtimoiy antropologiyaning ob'ekti – jamiyat va uning tuzilishi, ijtimoiy institutlar, ijtimoiy munosabatlar, guruhlar va jarayonlardir. Ijtimoiy antropologlar odamlarning kundalik hayotini, ularning o'zaro munosabatlarini, ijtimoiy normalar va qadriyatlarini, madaniy amaliyotlarni o'rganadilar. Ular nafaqat "nima sodir bo'lmoqda" degan savolga, balki "nima uchun sodir bo'lmoqda" va "bu qanday ma'noga ega" degan savollarga ham javob izlaydilar.

Ijtimoiy antropologiyaning o'ziga xos xususiyati shundaki, u jamiyatni yaxlit tizim sifatida o'rganadi, ya'ni ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotning turli jihatlarini bir-biri bilan bog'liq holda ko'rib chiqadi. Bu holistik yondashuv ijtimoiy antropologiyaning boshqa ijtimoiy fanlardan, masalan, sotsiologiya yoki iqtisodiyot fanlaridan farq qiluvchi muhim jihatidir.

Ijtimoiy antropologiyaning yana bir muhim xususiyati – etnografik tadqiqot metodining qo'llanilishi. Bu metod antropologning o'rganilayotgan jamiyat hayotida bevosita ishtirok etishini, uning tilini o'rganishini, kundalik hayotini kuzatishini, jamiyat a'zolari bilan suhbat va intervyular o'tkazishini nazarda tutadi. Bu chuqur immersiv yondashuv jamiyat hayotining nozik jihatlarini, odamlarning subyektiv tajribalari va tushunchalarini tushunish imkonini beradi.

Etnografiya va etnologiyaning ijtimoiy (madaniy) antropologiyaga bog'liqligi

Etnografiya va etnologiya ijtimoiy antropologiya bilan chambarchas bog'liq bo'lgan fanlardir. Etnografiya (yunoncha "ethnos" - xalq, "grapho" - yozaman) – ma'lum bir xalq yoki etnik guruhni bevosita kuzatish va tasvirlash orqali o'rganadigan fanidir. Etnografik tadqiqotlar natijasida ma'lum bir xalqning turmush tarzi, urf-odatlarini, marosimlari, moddiy va ma'naviy madaniyati haqida batafsil ma'lumotlar to'planadi.

Etnografiya ijtimoiy antropologiyaning muhim metodologik asosi hisoblanadi. Etnografik metodlar – dala tadqiqotlari, kuzatish, intervyu, so'rovnomalar, hayot tarixi va boshqalar – ijtimoiy antropologlar tomonidan keng qo'llaniladi. Etnografik ma'lumotlar asosida antropologlar nazariy xulosalar chiqaradi, turli madaniyatlarni qiyoslaydi va umumiy qonuniyatlarni aniqlaydi.

Etnologiya (yunoncha "ethnos" - xalq, "logos" - fan) esa turli xalqlarning kelib chiqishi, ularning etnik tarixi, madaniy va ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlari, etnik o'zligini anglash va etnik jarayonlarni qiyosiy o'rganadigan fanidir. Etnologiya etnografik ma'lumotlarni umumlashtiradi va nazariy jihatdan tahlil qiladi.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda "ijtimoiy antropologiya", "madaniy antropologiya", "etnografiya" va "etnologiya" atamalari ko'pincha sinonim sifatida

qo'llaniladi, ammo ular o'rtasida ma'lum metodologik va tarixiy farqlar mavjud. Amerikalik antropologlar ko'pincha "madaniy antropologiya" atamasini ishlatsalar, Yevropa antropologlari "ijtimoiy antropologiya" atamasini afzal ko'radilar. Rossiya va sobiq Sovet makonida esa "etnografiya" va "etnologiya" terminlari keng tarqalgan.

Madaniy antropologiyaning tadqiqot doirasi

Madaniy antropologiyaning tadqiqot doirasi juda keng bo'lib, u insoniyat madaniyatining barcha jihatlarini o'z ichiga oladi. Madaniy antropologiya quyidagi asosiy mavzularni o'rganadi:

1. **Madaniyat va jamiyat:** Madaniyat tushunchasi, madaniyatning tuzilishi va funksiyalari, turli madaniyatlarning o'ziga xos xususiyatlari, madaniyat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar.

2. **Qon-qarindoshlik va oila:** Qon-qarindoshlik tizimlari, oila turlari va tuzilishi, nikoh an'analari, avlodlar o'rtasidagi munosabatlar.

3. **Din va e'tiqod:** Diniy e'tiqodlar va amaliyotlar, mifologiya, magiya, ritual, diniy institutlar, din va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar.

4. **Iqtisodiy tizimlar:** Ishlab chiqarish usullari, resurslarni taqsimlash, ayirboshlash tizimlari, mehnat taqsimoti, mulkchilik shakllari.

5. **Siyosiy tashkilotlar:** Hokimiyat va nazorat mexanizmlari, siyosiy institutlar, yetakchilik, konfliktlarni hal qilish usullari.

6. **San'at va estetika:** Badiiy ifoda shakllari, san'at va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar, estetik qadriyatlar va normalar.

7. **Til va kommunikatsiya:** Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar, verbal va noverbal kommunikatsiya, til va fikrlash o'rtasidagi aloqalar.

8. **Gender va jinsiy o'ziga xoslik:** Gender rollar va identiteti, jinslararo munosabatlar, jinsiylik va reproduktiv amaliyotlar.

9. **Yosh va umr davri:** Yosh guruhlari, umr davri bosqichlari, bolalar tarbiyasi va ijtimoiylashuvi.

10. **Madaniy o'zgarishlar va rivojlanish:** Madaniy innovatsiyalar, diffuziya, akkulturatsiya, modernizatsiya, globallashtirish, madaniy imperializm.

Madaniy antropologiyaning bu keng tadqiqot doirasi insoniyat madaniyatining xilma-xilligi va murakkabligini o'rganishga, turli madaniyatlar o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlarni tushunishga, madaniyatlarning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashga imkon beradi.

Inson va madaniyat munosabatlarni o'rganish

Inson va madaniyat munosabatlari antropologiyaning markaziy mavzularidan biridir. Bir tomondan, inson madaniyatni yaratadi – u til, san'at, din, texnologiya, ijtimoiy normalar va boshqa madaniy elementlarni ishlab chiqadi va rivojlantiradi. Boshqa tomondan, madaniyat insonni shakllantirib, uning xatti-harakatlari, fikrlash usuli, qadriyatlari va dunyoqarashini belgilaydi.

Antropologlar insonning biologik va madaniy jihatlari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishga katta e'tibor qaratadilar. Insonda tug'ma biologik xususiyatlar va instinktlar mavjud bo'lsa-da, uning xatti-harakatlari ko'p jihatdan madaniyat tomonidan shakllantiriladi. Masalan, ochlik – bu biologik instinkt, ammo qanday ovqat tayyorlash, uni qachon va qanday iste'mol qilish madaniy an'analardan tomonidan belgilanadi.

Madaniy antropologlar insonning "madaniy hayvon" ekanligini ta'kidlaydilar.

Boshqa hayvon turlaridan farqli o'laroq, inson madaniyat yaratish va uni avloddan-avlodga uzatish qobiliyatiga ega. Bu qobiliyat insonga tez o'zgaruvchan muhitga moslashish va tabiatni o'zgartirish imkonini beradi. Shu ma'noda madaniyat – insoniyatning evolyutsion moslashuvi hisoblanadi.

Antropologlar madaniyatni o'rganishda "etik" va "emik" yondashuvlarni qo'llaydilar. Etik yondashuv tashqi kuzatuvchi nuqtai nazaridan kelib chiqib, madaniyatlarni qiyoslash va ob'ektiv tahlil qilishga qaratilgan. Emik yondashuv esa ma'lum bir madaniyatning ichki nuqtai nazaridan kelib chiqib, shu madaniyat vakillari tomonidan qanday tushunilishini o'rganadi. Bu ikki yondashuv bir-birini to'ldiradi va madaniyatlarni har tomonlama tushunishga yordam beradi.

Madaniyatlarning ma'lum tarixiy davrdagi ijtimoiy tashkilotlarining kelib chiqishi (genezisi), tuzilishi (morfologiyasi) va taraqqiyotini (dinamikasi va xilma-xilligi) o'rganish

Madaniy antropologiya madaniyatlarning kelib chiqishi, tuzilishi va taraqqiyotini tadqiq etadi. Bu jarayonda antropologlar madaniyatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi turli omillarni – tabiiy-geografik, demografik, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, texnologik va boshqa omillarni o'rganadilar.

Madaniyatlarning kelib chiqishi (genezisi) masalasi antropologiyaning eng murakkab masalalaridan biridir. Antropologlar insoniyat tarixi davomida turli madaniyatlarning paydo bo'lishini, ularning evolyutsiyasini, bir madaniyatning boshqasiga ta'sirini o'rganadilar. Evolyutsion antropologlar madaniyatlar ma'lum bosqichlardan o'tib rivojlanadi deb hisoblaydilar. Diffuzionistlar madaniyat elementlarining bir jamiyatdan boshqasiga tarqalishi orqali madaniyatlar shakllanishini ta'kidlaydilar. Strukturalistlar esa madaniyatlarning universal tuzilish tamoyillarini qidiradilar.

Madaniyatlarning tuzilishi (morfologiyasi) – madaniyatning tarkibiy qismlari va ular o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishdir. Madaniyat ko'plab o'zaro bog'liq elementlardan – moddiy madaniyat, ijtimoiy tashkilotlar, e'tiqodlar, qadriyatlar, til, san'at va boshqalardan tashkil topgan murakkab tizimdir. Antropologlar bu elementlarning har birini alohida va bir-biri bilan bog'liqlikda o'rganadilar, madaniyatning ichki mantiqini va tuzilish tamoyillarini aniqlaydilar.

Madaniyatlarning taraqqiyoti (dinamikasi va xilma-xilligi) – madaniyatlarning vaqt o'tishi bilan o'zgarishi va turli-tumanligidir. Antropologlar madaniyatlarning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi omillarni, madaniy innovatsiyalarning paydo bo'lishi va tarqalish mexanizmlarini, madaniyatlarning o'zaro ta'sirini, global jarayonlarning mahalliy madaniyatlarga ta'sirini o'rganadilar. Ular madaniyatlarni statik tizim sifatida emas, balki doimiy o'zgarish va adaptatsiya jarayonida bo'lgan dinamik tizim sifatida ko'rib chiqadilar.

Madaniy antropologiyaning asosiy vazifasi

Madaniy antropologiyaning asosiy vazifasi insoniyat madaniyatlarining xilma-xilligi va ularning o'zgarish jarayonlarini o'rganish, madaniyat fenomenining mohiyatini tushunish, turli madaniyatlar o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlarni aniqlash, madaniy rivojlanish qonuniyatlarini ochib berishdir.

Bu vazifalarni hal qilish uchun madaniy antropologlar quyidagi faoliyatlarni amalga oshiradilar:

1. **Etnografik tadqiqotlar o'tkazish:** Ma'lum bir madaniyat yoki jamiyatni bevosita kuzatish, odamlar bilan suhbatlashish, ularning kundalik hayotini o'rganish orqali empirik ma'lumotlar to'plash.

2. **Qiyosiy tahlil o'tkazish:** Turli madaniyatlarni qiyoslash orqali umumiy qonuniyatlarni va o'ziga xos xususiyatlarni aniqlash.

3. **Tarixiy rekonstruktsiya:** Tarixiy ma'lumotlar, arxeologik topilmalar va etnografik analogiyalar asosida o'tmishdagi madaniyatlarni va ularning rivojlanish jarayonlarini qayta tiklash.

4. **Nazariy konsepsiyalar ishlab chiqish:** Empirik ma'lumotlarni umumlashtirish va tizimlashtirish asosida madaniyat fenomenini tushuntiruvchi nazariyalarni yaratish.

5. **Madaniy o'zgarishlarni kuzatish:** Zamonaviy dunyoda madaniyatlarning transformatsiyasi, globallashtirish jarayonlari, madaniyatlarning o'zaro ta'siri, an'anaviy va zamonaviy elementlarning birikishini o'rganish.

6. **Amaliy masalalarni hal qilish:** Madaniyatlararo munosabatlar, minoritar madaniyatlarni saqlash, madaniy meros, ijtimoiy o'zgarishlar va rivojlanish dasturlari kabi amaliy muammolarni hal qilishga yordam berish.

Madaniy antropologiyaning bu vazifalarini bajarish nafaqat nazariy ahamiyatga ega, balki zamonaviy globallashtirish sharoitida turli madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro tushunishga erishish, madaniy konfliktlarni bartaraf etish, madaniy xilma-xillikni saqlash va barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun ham muhimdir.

Dastlabki davrlarda inson madaniyatlarining shakllanish jarayonlarini o'rganish

Antropologlar insoniyat tarixining ilk davrlarida madaniyatlarning shakllanish jarayonlarini o'rganishga katta e'tibor qaratadilar. Inson turlari (*Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo neanderthalensis*, *Homo sapiens*) evolyutsiyasi bilan birga madaniy evolyutsiya ham sodir bo'lgan. Antropologlar arxeologik ma'lumotlar, qazilma qoldiqlar va qiyosiy tadqiqotlar asosida ibtidoiy madaniyatlarning rivojlanish bosqichlarini rekonstruktsiya qiladilar.

Paleolitik davr (tosh asri) odamlari tosh qurollarni ishlab chiqarishni o'rgandilar, ovchilik va terimchilik bilan shug'ullandilar, olovdan foydalanishni o'zlashtirishdi, dafn marosimlari va san'at shakllarini rivojlantirdilar. Neolitik revolyutsiya davrida (taxminan 10-12 ming yil oldin) odamlar dehqonchilik va chorvachilikni o'zlashtirib, o'troq hayot tarziga o'tdilar, bu esa murakkabroq ijtimoiy tashkilotlar va madaniyatlarning shakllanishiga olib keldi.

Antropologlar ibtidoiy jamiyatlarni o'rganish orqali insoniyatning "madaniy hayvon" sifatida evolyutsiyasini, til, din, san'at, ijtimoiy tashkilotlar kabi asosiy madaniy universalialarning kelib chiqishini tushunadilar. Ular shuningdek turli geografik va ekologik sharoitlarda turli xil hayot tarzi va madaniyatlarning shakllanishini, ibtidoiy odamlarning tabiatga moslashish strategiyalarini ham o'rganadilar.

Dastlabki davrlarda madaniyatlarning shakllanish jarayonlarini o'rganish nafaqat insoniyat o'tmishini tushunish uchun, balki zamonaviy madaniyatlarning negizini, umuminsoniy madaniy universalialarning mohiyatini, insoniyat madaniy taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini anglash uchun ham muhimdir.

Antropologiyaning yo'nalishlari: madaniy, arxeologik (tarixgacha davr antropologiyasi), biologik yoki jismoniy, lingvistik antropologiya

Antropologiya to'rt asosiy yo'nalishdan iborat:

1. **Madaniy antropologiya** insoniyat madaniyati xilma-xilligini, turli jamiyatlardagi ijtimoiy institutlar, e'tiqodlar, qadriyatlar, urf-odatlar va marosimlarni o'rganadi. Madaniy antropologlar etnografik tadqiqotlar o'tkazib, ma'lum bir madaniyatning ichki dunyosini o'rganishga, ularning o'ziga xos jihatlarini va boshqa madaniyatlar bilan o'xshashliklarini aniqlashga harakat qiladilar. Ular madaniyatlarning kelib chiqishi, tuzilishi, rivojlanishi va o'zgarish mexanizmlarini tadqiq etadilar.

2. **Arxeologik antropologiya** (tarixgacha davr antropologiyasi) o'tmishdagi madaniyatlarni moddiy qoldiqlar – qurollar, turar-joylar, san'at asarlari, dafn joylari va boshqa artefaktlar orqali o'rganadi. Arxeologlar qazish ishlari o'tkazib, topilmalarni tahlil qilish orqali qadimgi jamiyatlarning hayot tarzi, iqtisodiy faoliyati, ijtimoiy tuzilishi, diniy e'tiqodlari va texnologik rivojlanish darajasini qayta tiklashga harakat qiladilar. Arxeologik antropologiya insoniyat tarixida yozma manbalar mavjud bo'lmagan davrlarni, ayniqsa tarixgacha bo'lgan davrlarni o'rganish uchun juda muhimdir.

3. **Biologik (jismoniy) antropologiya** insonning biologik tur sifatida evolyutsiyasini, insonning genetik va fiziologik xususiyatlarini, irqning kelib chiqishi va taraqqiyotini o'rganadi. Bu yo'nalish paleoantropologiya (qadimgi odamlarning qoldiqlarini o'rganish), primatologiya (insonsimon maymunlarni o'rganish), odam genetikasi va demografiya kabi sohalarni o'z ichiga oladi. Biologik antropologlar insonning biologik turlanishi va adaptatsiyasini, turli geografik va ekologik sharoitlarda insonlarning jismoniy xususiyatlarini o'rganadilar.

4. **Lingvistik antropologiya** tilni madaniy kontekstda o'rganadi, ya'ni til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni, turli jamiyatlardagi kommunikatsiya usullarini tadqiq etadi. Lingvistik antropologlar tilning tuzilishi va funktsiyalarini, turli tillarda so'zlashuvchilarning fikrlash va dunyoni idrok etish usullarini, til va ijtimoiy munosabatlar o'rtasidagi aloqalarni, shuningdek tilning o'zgarishi va rivojlanishini o'rganadilar. Ular til madaniyatning muhim tarkibiy qismi ekanligini va u orqali madaniyatning turli jihatlarini – ijtimoiy munosabatlar, qadriyatlar, bilimlar, dunyoqarash o'rganilishi mumkinligini ta'kidlaydilar.

Bu to'rt yo'nalish o'zaro bog'liq bo'lib, birgalikda insoniyatning o'tmishi va hozirgi holatini har tomonlama o'rganishga imkon beradi. Zamonaviy antropologiya ushbu yo'nalishlarning kompleks yondashuviga asoslanadi, chunki inson fenomenini to'liq tushunish uchun uning biologik, madaniy, lingvistik va tarixiy jihatlarini bir-biri bilan bog'liq holda o'rganish zarur.

Madaniyatlar va ular o'rtasidagi o'zaro farqli va o'xshash jihatlari

Antropologlar madaniyatlarni qiyosiy o'rganish orqali ular o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlarni aniqlaydilar. Bu tadqiqotlar madaniyatlar o'rtasidagi munosabatlarni, madaniy diffuziya va innovatsiya jarayonlarini tushunish, shuningdek insoniyat madaniyatining umumiy qonuniyatlarini aniqlash uchun muhimdir.

Madaniyatlar o'rtasidagi o'xshash jihatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. **Madaniy universalialar:** Barcha madaniyatlarda mavjud bo'lgan elementlar – til, oila, nikoh, diniy e'tiqodlar, san'at, oziq-ovqat tayyorlash, kiyim-kechak, turar-joy,

ijtimoiy maqom, mulkchilik tushunchasi va boshqalar. Bu universalialar insoniyatning umumiy biologik va ijtimoiy ehtiyojlari bilan bog'liq.

2. **Madaniy evolyutsiya:** Ko'plab madaniyatlar o'xshash evolyutsion jarayonlardan o'tgan – ovchilik va terimchilikdan dehqonchilik va chorvachilikka, qishloq xo'jaligidan sanoat ishlab chiqarishiga o'tish, urug'chilik munosabatlaridan davlat tuzilmalariga o'tish va hokazo.

3. **Psixologik universalialar:** Barcha madaniyat vakillari o'xshash psixologik jarayonlar va emotsiyalarga ega – sevgi, qo'rquv, g'azab, qayg'u, quvonch kabi asosiy emotsiyalar, kognitiv jarayonlar, ijtimoiy aloqalarga ehtiyoj va boshqalar.

Madaniyatlar o'rtasidagi farqli jihatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. **Til xilma-xilligi:** Dunyo bo'ylab 7000 dan ortiq til mavjud bo'lib, ularning har biri o'ziga xos fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarga ega.

2. **Diniy e'tiqodlar:** Turli madaniyatlarda turli xil diniy e'tiqodlar, marosimlar, mifologik tizimlar mavjud.

3. **Oila va qon-qarindoshlik tizimlari:** Madaniyatlar nikoh qoidalari, oila tuzilishi, qon-qarindoshlik munosabatlariga ko'ra farq qiladi. Masalan, ba'zi madaniyatlarda monogamiya, boshqalarida poligamiya (ko'p xotinlik) yoki poliandriya (ko'p erlik) qabul qilingan.

4. **Ijtimoiy tashkilotlar:** Turli madaniyatlarda hokimiyatni tashkil etish, qarorlar qabul qilish, konfliktlarni hal etish usullari farq qiladi.

5. **Moddiy madaniyat:** Turar-joylar, kiyim-kechak, transport vositalari, mehnat qurollari va boshqa moddiy madaniyat elementlari madaniyatdan madaniyatga farq qiladi va ko'pincha geografik va ekologik sharoitlarga bog'liq bo'ladi.

6. **Qadriyatlar va normalar:** Turli madaniyatlarda turli xil xulq-atvor normalari, axloqiy tamoyillar, qadriyatlar tizimi mavjud.

Antropologlar madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni o'rganish bilan birga, ularning kelib chiqish sabablarini ham tadqiq etadilar. Bu farqlar geografik va ekologik sharoitlar, tarixiy tajriba, boshqa madaniyatlar bilan aloqalar, ichki rivojlanish va innovatsiyalar kabi turli omillar ta'sirida shakllanadi.

Madaniyatlarning shakllanishi va rivojlanishi

Madaniyatlarning shakllanishi va rivojlanishi – bu murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, antropologlar uni turli nazariy yondashuvlar va metodologik vositalar yordamida o'rganadilar.

Har qanday madaniyatning shakllanishida quyidagi omillar muhim rol o'ynaydi:

1. **Geografik va ekologik sharoitlar:** Madaniyatlarning shakllanishiga tabiiy muhit katta ta'sir ko'rsatadi. Masalan, cho'l hududlarida yashovchi ko'chmanchi xalqlar, o'rmon hududlarida yashovchi ovchilar, dengiz bo'yida yashovchi baliqchilar o'z yashash muhitiga moslashgan va unga mos madaniyat yaratgan.

2. **Tarixiy jarayonlar:** Turli xalqlarning o'zaro aloqalari, migratsiyalar, urushlar, siyosiy birlashmalar va parchalanishlar, diniy harakatlar kabi tarixiy voqealar madaniyatlarning shakllanishiga ta'sir qiladi.

3. **Texnologik rivojlanish:** Texnologik yangiliklarning paydo bo'lishi va tarqalishi madaniyatlarni o'zgartiradi. Masalan, dehqonchilik, metallsozlik, yozuv, bosma texnologiyalari, sanoat revolyutsiyasi, axborot texnologiyalari kabi kashfiyotlar madaniyatlarning rivojlanishida tub burilish yasagan.

4. **Ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalar:** Ishlab chiqarish usullari, mehnat taqsimoti, ijtimoiy stratifikatsiya, boylikning taqsimlanishi kabi ijtimoiy-iqtisodiy omillar madaniyat shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi.

5. **Madaniy diffuziya va aloqalar:** Madaniyat elementlarining bir xalqdan boshqasiga o'tishi (diffuziya) madaniyatlarning shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Savdo, diplomatiya, din, ta'lim, migratsiya, turizm va boshqa aloqa shakllari orqali madaniyatlar o'zaro ta'sir ko'rsatadi.

Madaniyatlar rivojlanishiga turli nazariy yondashuvlar mavjud:

1. **Evolyutsion nazariyalar:** Madaniyatlarning rivojlanishini oddiydan murakkabga, ibtidoiy holatdan rivojlangan holatga qarab progressiv harakat sifatida ko'radi.

2. **Diffuzionistik nazariyalar:** Madaniyatlarning rivojlanishini asosan madaniy elementlarning bir jamiyatdan boshqasiga tarqalishi orqali tushuntiradi.

3. **Funksionalistik nazariyalar:** Madaniy elementlarning jamiyat ehtiyojlarini qondiruvchi funktsiyalarini ta'kidlaydi va madaniyatni bir-biri bilan bog'liq elementlardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida ko'radi.

4. **Strukturalistik nazariyalar:** Madaniyatlarning chuqur tuzilishini, ularning asosida yotuvchi universal tamoyillar va ramziy tizimlarni o'rganadi.

5. **Postmodernistik nazariyalar:** Madaniyatlarni o'zgaruvchan, hibrid va ichki ziddiyatlarga ega bo'lgan tizimlar sifatida ko'radi, madaniyatlarning "sof" va "izchil" emasligini ta'kidlaydi.

Antropologlar madaniyatlarning shakllanishi va rivojlanishini o'rganishda ko'pincha kompleks yondashuvdan foydalanadilar, ya'ni yuqoridagi nazariyalarning elementlarini birlashtirib, madaniyatlarning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi barcha omillarni hisobga oladilar.

Insonlarning tarixiy taraqqiyot davomida fe'l-atvorini, madaniyatning saqlanib qolgan va arxeologik qazilmalar natijasida topilgan buyumlar vositasida o'rganilishi

Arxeologik antropologiya insoniyat tarixi va madaniyatini arxeologik qazilmalar natijasida topilgan moddiy qoldiqlar orqali o'rganadigan yo'nalishdir. Bu yo'nalish antropologiyaning muhim qismi hisoblanib, insoniyatning uzoq o'tmishi, ayniqsa yozma manbalar mavjud bo'lmagan davrlar haqida ma'lumot beradi.

Arxeologlar qazish ishlari davomida topilgan artefaktlar – qurollar, idish-tovoqlar, bezaklar, san'at asarlari, dafn joylari, turar-joy qoldiqlari va boshqa buyumlarni o'rganadilar. Bu topilmalar qadimgi odamlarning hayot tarzi, iqtisodiy faoliyati, ijtimoiy tuzilishi, diniy e'tiqodlari va texnologik rivojlanish darajasi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Arxeologik tadqiqotlar quyidagi jihatlarga e'tibor qaratadi:

1. **Moddiy madaniyat:** Turli davrlarda yasalgan qurollar, uy-ro'zg'or buyumlari, bezaklar va boshqa artefaktlar qadimgi odamlarning texnologik bilimi, mahorati va estetik didit haqida ma'lumot beradi. Masalan, tosh qurollarning evolyutsiyasi, keramika ishlab chiqarishning boshlanishi, metall ishlov berishning o'zlashtirilishi kabi texnologik yutuqlar insoniyat madaniy taraqqiyotining muhim bosqichlarini belgilaydi.

2. **Iqtisodiy hayot:** Arxeologik topilmalar orqali qadimgi jamiyatlarning iqtisodiy faoliyati – ovchilik, terimchilik, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo

kabi sohalar haqida ma'lumot olish mumkin. Masalan, dehqonchilik va chorvachilik bilan bog'liq buyumlar, savdo aloqalarini ko'rsatuvchi importlangan mahsulotlar yoki ayirboshlash vositalari qadimgi iqtisodiy tizimlarni tushunishga yordam beradi.

3. **Ijtimoiy tuzilma:** Arxeologik qazilmalar davomida topilgan moddiy boyliklar, dafn marosimlaridagi farqlar, turar-joylarning turli xil bo'lishi kabi dalillar qadimgi jamiyatlardagi ijtimoiy stratifikatsiya, hokimiyat tuzilmalari, ijtimoiy rollar haqida ma'lumot beradi. Masalan, boyroq va kambag'alroq qabrlar, maxsus maqomga ega shaxslarning dafn joylari, hashamatli binolar jamiyatdagi tengsizlik va ijtimoiy ierarxiya haqida guvohlik beradi.

4. **Diniy e'tiqodlar va marosimlar:** Marosim obyektlari, ibodatxonalar, qurbongohlar, san'at asarlari, dafn marosimlari bilan bog'liq artefaktlar qadimgi odamlarning diniy e'tiqodlari, dunyoqarashi, mifologiyasi haqida ma'lumot beradi. Masalan, hayvonlarning ramziy tasvirlari, qoyatosh rasmlari, ona xudo haykalchalari kabi topilmalar qadimgi diniy e'tiqodlarni o'rganishga yordam beradi.

5. **Aholi joylashuvi va demografiya:** Turar-joy qoldiqlari, aholi punktlarining joylashuvi, ularning o'lchami va tuzilishi qadimgi odamlarning geografik tarqalishi, aholi zichligi, migratsiya jarayonlari haqida ma'lumot beradi.

Arxeologik ma'lumotlarni talqin qilishda antropologlar etnografik analogiyalardan foydalanadilar, ya'ni zamonaviy an'anaviy jamiyatlarda kuzatilgan madaniy amaliyotlar va xatti-harakatlar haqidagi bilimlardan qadimgi jamiyatlarni tushunish uchun foydalanadilar. Bu etnoarxeologiya deb ataladigan yo'nalishning asosini tashkil etadi.

Zamonaviy arxeologiyada turli fanlarning metodlari qo'llaniladi – radiouglerodli va boshqa usullarda sanalash, DNK tahlili, kimyoviy va fizik tahlil, aerofotosyomka, georadar va boshqa texnologiyalar. Bu metodlar arxeologik topilmalardan maksimal darajada ma'lumot olish, ularni aniq sanalash va atroflicha o'rganish imkonini beradi.

Insonning biologik turlanishi vaqt va makon iznida o'rganish

Biologik antropologiya insonni biologik tur sifatida o'rganadigan yo'nalishdir. Bu yo'nalish insonning evolyutsiyasini, uning primatlar bilan aloqalarini, insoniyatning turlanishi va adaptatsiyasini, irqning kelib chiqishi va rivojlanishini tadqiq etadi.

Insonning biologik turlanishini vaqt va makon iznida o'rganishda antropologlar quyidagi jihatlarga e'tibor qaratadilar:

1. **Insonning evolyutsiyasi:** Hominidlar – ya'ni insonsimon primatlar evolyutsiyasini tadqiq etish orqali antropologlar insonning biologik tur sifatida kelib chiqishi va rivojlanishini o'rganadilar. Australopitekklar, Homo habilis (mohir odam), Homo erectus (tik yuruvchi odam), Homo neanderthalensis (neandertal odam) va Homo sapiens (ongli odam) kabi turlar evolyutsion ketma-ketlikni tashkil etadi. Antropologlar qazilma qoldiqlarni o'rganish orqali bu turlarning jismoniy xususiyatlari, tarqalishi, yashash davri va evolyutsion munosabatlarini aniqlaydilar.

2. **Geografik tarqalish va migratsiyalar:** Insonning geografik tarqalishi va migratsiya yo'llari biologik antropologiyaning muhim tadqiqot mavzusidir. Dastlabki odamlarning Afrikadan chiqib, Osiyo, Yevropa, Avstraliya va Amerikaga tarqalishi jarayonlari, turli mintaqalardagi demografik o'zgarishlar, aholining genetik almashinuvi kabi masalalar o'rganiladi. Zamonaviy genetika metodlari, xususan mitoxondrial DNK

va Y-xromosoma tadqiqotlari insoniyatning migratsiya yo'llarini tiklashda muhim rol o'ynaydi.

3. Irqlarning kelib chiqishi va rivojlanishi: Biologik antropologlar turli geografik hududlardagi insonlar o'rtasidagi jismoniy farqlarni, ularning kelib chiqish sabablarini va evolyutsion ahamiyatini o'rganadilar. Teri rangi, soch tuzilishi, yuz shakli kabi irqiy belgilar turli geografik va ekologik sharoitlarga moslashish natijasida shakllangan. Zamonaviy antropologiya irqlarni qat'iy chegaralangan kategoriyalar emas, balki uzluksiz o'zgaruvchan belgilar to'plami sifatida ko'rib chiqadi va irqiy diskriminatsiya uchun hech qanday biologik asos yo'qligini ta'kidlaydi.

4. Biologik adaptatsiya: Turli geografik va ekologik sharoitlarda insonlarning biologik adaptatsiyasi antropologiyaning muhim tadqiqot mavzusidir. Masalan, yuqori tog'li hududlarda yashovchi odamlarda kislorod tanqisligiga moslashish, sovuq iqlimda yashovchi odamlarda sovuqdan himoyalalanish, issiq iqlimda yashovchi odamlarda issiqdan himoyalalanish mexanizmlarining rivojlanishi, turli kasalliklarga chidamlilik kabi adaptatsiyalar o'rganiladi.

5. Evolyutsion tibbiyot: Bu yo'nalish insonning biologik evolyutsiyasi va zamonaviy kasalliklar o'rtasidagi aloqalarni o'rganadi. Ko'plab zamonaviy kasalliklar (yurak-qon tomir kasalliklari, diabet, allergiya va boshqalar) insonning evolyutsion tarixi va zamonaviy hayot tarzi o'rtasidagi nomuvofiqlik bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Evolyutsion tibbiyot bu aloqalarni o'rganish orqali kasalliklarni tushunish va davolashning yangi usullarini taklif etadi.

Biologik antropologiya metodlari orasida paleoantropologik tadqiqotlar (qadimgi odam qoldiqlarini o'rganish), primatologiya (insonsimon maymunlarni o'rganish), molekulyar genetika (DNK tahlili), antropometriya (inson tanasining o'lchovlarini o'rganish), demografiya va statistik tahlil usullari mavjud. Bu metodlar insonning biologik turlanishini har tomonlama o'rganish imkonini beradi.

Evolutsiya, irsiyat va insonning takomillashuvi hamda rivojlanib borishi muammolarini o'rganish

Evolutsiya, irsiyat va insonning takomillashuvi masalalari biologik antropologiyaning markaziy mavzulari hisoblanadi. Antropologlar bu sohada quyidagi asosiy muammolarni o'rganadilar:

1. Insonning evolyutsiyasi: Insonning biologik tur sifatida kelib chiqishi va rivojlanishi antropologiyaning eng muhim muammolaridan biridir. Zamonaviy antropologlar Charlz Darvinning tabiiy tanlanish nazariyasiga asoslanib, insonning evolyutsiyasini uzoq va murakkab jarayon sifatida ko'rib chiqadilar. Insonning primatlardan ajralib chiqishi, tik yurish, qo'l motorikasining rivojlanishi, miya hajmining kattalashuvi, nutqning paydo bo'lishi kabi evolyutsion o'zgarishlar insonning biologik va madaniy evolyutsiyasida muhim bosqichlar hisoblanadi.

2. Genetik va madaniy evolyutsiyaning o'zaro ta'siri: Insonning takomillashuvida genetik va madaniy omillarning o'zaro ta'siri antropologiyaning muhim tadqiqot mavzusidir. Genetik-madaniy koevolutsiya nazariyasi genetik va madaniy evolyutsiya bir-biriga ta'sir ko'rsatib, bir-birini tezlashtirishi mumkinligini ta'kidlaydi. Masalan, sut mahsulotlarini iste'mol qilish madaniyatining paydo bo'lishi laktoza parchalovchi fermentni ishlab chiqaruvchi genlarning selektiv ustunligiga olib kelgan.

3. **Irsiyat va xilma-xillik:** Insonlar o'rtasidagi genetik xilma-xillik va uning kelib chiqish sabablari antropologlar tomonidan chuqur o'rganilmoqda. Genetik xilma-xillik tabiiy tanlanish, genetik dreyf, migratsiya va mutatsiya kabi jarayonlar natijasida vujudga keladi. Antropologlar turli populyatsiyalardagi genetik xilma-xillikning tarqalishi, mintaqaviy farqlari va evolyutsion ahamiyatini tadqiq etadilar.

4. **Zamonaviy inson evolyutsiyasi:** Antropologlar zamonaviy sharoitlarda inson evolyutsiyasining davom etishi yoki to'xtashi masalasini ham o'rganadilar. Zamonaviy tibbiyot, texnologiya va ijtimoiy tizimlar tabiiy tanlanishning an'anaviy mexanizmlarini o'zgartirgan bo'lsa-da, ba'zi evolyutsion jarayonlar davom etmoqda. Masalan, antibiotiklarga chidamli patogenlar bilan kurashda immunitet tizimining evolyutsiyasi, ba'zi infeksiyon kasalliklarga chidamlilikni ta'minlovchi genetik mutatsiyalarning tanlanishi kabi jarayonlar kuzatilmoqda.

5. **Antropogenez va psixika evolyutsiyasi:** Inson psixikasining evolyutsiyasi – aql, ong, til, ijtimoiy ko'nikmalar, madaniy o'zlashtirish qobiliyatining rivojlanishi antropologiyaning muhim muammolaridan biridir. Antropologlar kognitiv va ijtimoiy qobiliyatlarning evolyutsiyasini, ularning biologik asoslarini va madaniy rivojlanishda o'ynagan rolini o'rganadilar.

6. **Genetik determinizm va muhit ta'siri:** Insonning rivojlanishida genetik va atrof-muhit omillarining nisbiy roli antropologiyaning munozarali masalalaridan biridir. Zamonaviy tadqiqotlar ko'p jihatdan genetika va muhit o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni, ya'ni gen-muhit interaksiyasini ko'rsatmoqda. Antropologlar fenotipik belgilarning shakllanishida genetik va muhit omillarining rolini, epigenetik o'zgarishlarning ahamiyatini o'rganadilar.

7. **Insonning takomillashuvi va kelajagi:** Antropologlar insonning kelajakdagi biologik va madaniy takomillashuvi masalalarini ham muhokama qiladilar. Genetik injeneriya, biotexnologiya, sun'iy intellekt kabi texnologiyalarning rivojlanishi insonning biologik evolyutsiyasiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu esa antropologlarning ilmiy va etik muammolar doirasida tadqiqotlar olib borishiga sabab bo'lmoqda.

Evolyutsiya, irsiyat va insonning takomillashuvi muammolarini o'rganishda antropologlar zamonaviy genetika, molekulyar biologiya, neyrobiologiya, paleoantropologiya, ekologiya va boshqa fanlarning yutuqlaridan foydalanadilar. Bu kompleks yondashuv insonning biologik va madaniy evolyutsiyasini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Xalqlarning madaniy taraqqiyotiga zamonaviy axborot vositalari va kommunikatsion jarayonlarning ijobiy va salbiy ta'siri

Zamonaviy dunyoda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) va ommaviy axborot vositalari xalqlarning madaniy taraqqiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Bu ta'sir ham ijobiy, ham salbiy jihatlarni o'z ichiga oladi va antropologlar bu jarayonlarni sinchkovlik bilan o'rganadilar.

Ijobiy ta'sirlar:

1. **Madaniy aloqalarning kengayishi:** Internet, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli media turli madaniyat vakillari o'rtasida aloqalarni osonlashtirdi. Bu turli xalqlar o'rtasida o'zaro tushunishni oshirishi, madaniy tajriba almashinuviga ko'maklashishi, hamkorlik va do'stlik aloqalarini mustahkamlashi mumkin.

2. **Madaniy merosni saqlash va tarqatish:** Raqamli texnologiyalar madaniy merosni saqlash, hujjatlashtirish va tarqatish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Masalan, yo'qolib borayotgan tillarni qayd etish, an'anaviy bilim va ko'nikmalarni saqlash, tarixiy arxivlarni raqamlashtirish kabi loyihalar amalga oshirilmoqda.

3. **Yangi ijodiy shakl va ifoda usullarining paydo bo'lishi:** Raqamli texnologiyalar san'at, adabiyot, musiqa va boshqa ijodiy sohalarda yangi imkoniyatlar yaratadi. Turli madaniyat vakillari o'z ijodlarini global auditoriyaga yetkazish, yangi g'oyalarni rivojlantirish, turli madaniy an'analarni birlashtirib yangi shakl va uslublarni yaratish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar.

4. **Ta'lim va bilim olish imkoniyatlarining kengayishi:** Internet va raqamli ta'lim resurslari dunyoning istalgan nuqtasidan turib bilim olish, turli madaniyatlar haqida ma'lumot to'plash, til o'rganish va boshqa ko'plab bilimlarni egallash imkoniyatini beradi.

5. **Marginallashtirilgan guruhlarning ovozi eshitish imkoniyati:** Zamonaviy axborot vositalari an'anaviy ommaviy axborot vositalarida kam e'tibor berilgan minoritar madaniyatlar, tillar, ijtimoiy guruhlar vakillariga o'z ovozi eshittirish, o'z qarashlarini ifodalash, o'z madaniyati haqida ma'lumot tarqatish imkoniyatini beradi.

Salbiy ta'sirlar:

1. **Madaniy imperializm va standartlashuv:** Global media va axborot makonida g'arb, ayniqsa Amerika madaniyatining ustunligi kuzatiladi. Bu boshqa madaniyatlarning o'ziga xosligiga tahdid solishi, madaniyatlarning standartlashuviga, mahalliy madaniy amaliyotlar va qadriyatlarining yo'qolishiga olib kelishi mumkin.

2. **Tillarning yo'qolishi:** Globallashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari davrida dunyodagi tillarning soni tez sur'atlar bilan qisqarmoqda. YUNESKO ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda mavjud bo'lgan 7000 ga yaqin tilning yarmidan ko'pi XXI asrda yo'qolib ketishi mumkin. Bu jarayonda global tillar, ayniqsa ingliz tili, kichik tillarga nisbatan ustunlik qilmoqda.

3. **An'anaviy madaniy amaliyotlarning yo'qolishi:** Zamonaviy axborot vositalari va texnologiyalar an'anaviy madaniy amaliyotlarni siqib chiqarmoqda. Masalan, raqamli o'yinlar an'anaviy o'yinlarni, ommaviy madaniyat mahsulotlari esa xalq og'zaki ijodini, folklor va mahalliy san'at shakllarini siqib chiqarishi mumkin.

4. **Madaniy identitet krizisi:** Global axborot makonida har xil, ba'zan qarama-qarshi qadriyatlar, g'oyalar va hayot modellarining to'qnashuvi, ayniqsa yoshlarda, madaniy identitet krizisiga olib kelishi mumkin. Bu holat an'anaviy madaniy qadriyatlarining yo'qolishiga, avlodlar o'rtasidagi ziddiyatlarga, ijtimoiy beqarorlikka sabab bo'lishi mumkin.

5. **Raqamli bo'linish:** Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari dunyoning barcha aholisi uchun bir xil darajada mavjud emas. "Raqamli bo'linish" – ya'ni texnologiyalarga kirish imkoniyati va ulardan foydalanish ko'nikmalari borasidagi farqlar mavjud bo'lib, bu holat mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tengsizliklarni yanada chuqurlashtirishi mumkin.

6. **Axborot manipulyatsiyasi va madaniy nizo:** Zamonaviy axborot vositalari yolg'on axborot, stereotiplar va adovatni tarqatish uchun ishlatilishi mumkin, bu esa madaniyatlararo nizolarni, ksenofobiya va irqchilikni kuchaytirishi mumkin.

Antropologlar zamonaviy axborot vositalari va kommunikatsion jarayonlarning

xalqlar madaniy taraqqiyotiga ta'sirini o'rganar ekan, bir tomondan, madaniy xilmaxillikning saqlanishini, boshqa tomondan, global jarayonlarga integratsiyalashuvni ta'minlash yo'llarini izlaydilar. Ular mahalliy madaniyatlarning raqamli texnologiyalarni o'zlashtirib, ulardan o'z madaniyatlarini saqlash, rivojlantirish va targ'ib qilish uchun foydalanish jarayonlarini o'rganadilar.

Akkulturatsiya, «g'arblashtirish» «etnotsid», «tabiiy va majburiy» assimilyatsiya, uyg'unlashuv va postmodern masalalari

Antropologlar turli madaniyatlar o'rtasidagi aloqalar, ularning bir-biriga ta'siri va o'zaro munosabatlari, shuningdek madaniyatlarning o'zgarish jarayonlarini o'rganishga katta e'tibor qaratadilar. Bu masalalar quyidagi tushunchalar va jarayonlar bilan bog'liq:

Akkulturatsiya

Akkulturatsiya – bu turli madaniyatlar o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri va uzoq muddatli aloqalar natijasida sodir bo'ladigan o'zgarishlar jarayoni. Bu jarayonda bir yoki har ikkala madaniyat ham o'zgarishi, bir-biridan elementlarni qabul qilishi, yangi madaniy shakllarni yaratishi mumkin. Akkulturatsiya asosan madaniyatlarning ixtiyoriy o'zaro ta'siri natijasida sodir bo'ladi, ammo u majburiy ham bo'lishi mumkin.

Akkulturatsiya jarayonida quyidagi holatlar kuzatilishi mumkin:

1. **Integratsiya:** Bu holatda individ yoki guruh o'z madaniyatini saqlab qolgan holda yangi madaniyatga moslashadi. Bu muvaffaqiyatli akkulturatsiya strategiyasi hisoblanadi va ko'pincha bikulturalizm yoki multikulturalizm bilan bog'liq.

2. **Assimilyatsiya:** Bu holatda individ yoki guruh o'z madaniy identitetini yo'qotib, to'liq yangi madaniyatni qabul qiladi.

3. **Separatsiya:** Bu holatda individ yoki guruh o'z madaniyatini saqlab qoladi va yangi madaniyat bilan aloqalarni minimallashtirishga harakat qiladi.

4. **Marginalizatsiya:** Bu holatda individ yoki guruh ham o'z madaniyatini yo'qotadi, ham yangi madaniyatga moslasha olmaydi. Bu eng muammoli holat hisoblanadi va ko'pincha ijtimoiy-psixologik qiyinchiliklarga olib keladi.

«G'arblashtirish»

G'arblashtirish (vesternizatsiya) – bu g'arb madaniyati, qadriyatlari, texnologiyalari va hayot tarzining boshqa madaniyatlarga tarqalishi va ular tomonidan o'zlashtirilishi jarayoni. Bu jarayon g'arb madaniyatining global dominantligi va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi bilan bog'liq.

G'arblashtirish jarayonida boshqa madaniyatlar g'arb madaniyatining elementlarini qabul qiladi – bu liberalizm, individualizm, iste'molchilik kabi qadriyatlar, g'arb modasi, oziq-ovqat madaniyati, san'at va adabiyot shakllari, bozor iqtisodiyoti tamoyillari, demokratik siyosiy tizimlar va boshqalar bo'lishi mumkin.

G'arblashtirish jarayoni ko'pincha modernizatsiya, industrializatsiya, urbanizatsiya, ta'lim tizimining rivojlanishi kabi jarayonlar bilan birga kechadi. Ba'zi hollarda u mahalliy madaniyatlarning o'ziga xosligiga tahdid sifatida qabul qilinadi va madaniy imperializm shakli deb baholanadi.

«Etnotsid»

Etnotsid – bu ma'lum bir etnik guruh yoki xalq madaniyatining maqsadli ravishda yo'q qilinishi jarayoni. Etnotsid jarayonida etnik guruhning o'zi jismonan yo'q qilinmaydi (bu genotsid bo'lar edi), lekin uning madaniyati, tili, dini va boshqa madaniy elementlari yo'q qilinadi yoki taqiqlanadi.

Etnotsid ko'pincha mustamlakachilik siyosati, assimilyatsiya siyosati, etnik guruhlarni "sivilizatsiyalashtirish" va ularni "rivojlantirish" niqobi ostida amalga oshiriladi. Tarixda etnotsidning ko'plab misollari mavjud – mustamlaka davlatlari tomonidan mahalliy xalqlar madaniyatlarining yo'q qilinishi, sovet davrida ko'plab xalqlar tillarining ruslashtirish siyosati, Shimoliy Amerikada tub aholining madaniy assimilyatsiyasi va boshqalar.

Etnotsid muammosi antropologlar tomonidan keng o'rganiladi, ular madaniy xilma-xillikni saqlash, yo'qolib borayotgan tillarni himoya qilish, etnik guruhlarning madaniy huquqlarini ta'minlash uchun choralar ishlab chiqishga harakat qiladilar.

«**Tabiiy va majburiy**» assimilyatsiya

Assimilyatsiya – bu bir etnik guruh vakillarining boshqa, odatda dominantlik qiluvchi guruh madaniyatini qabul qilish jarayoni. Bu jarayonda etnik guruh o'z tilini, dinini, an'analarini va boshqa madaniy xususiyatlarini yo'qotib, dominantlik qiluvchi guruhning madaniyatini qabul qiladi.

Assimilyatsiya ikki turga bo'linadi:

1. **Tabiiy assimilyatsiya:** Bu jarayon etnik guruhlarning o'zaro aloqalari, nikohlar, migratsiya, urbanizatsiya va boshqa jarayonlar natijasida tabiiy ravishda sodir bo'ladi. Tabiiy assimilyatsiya ko'pincha uzoq vaqt davomida kechadi va majburlovchi choralar bilan bog'liq emas.

2. **Majburiy assimilyatsiya:** Bu jarayon davlat tomonidan majburiy siyosat orqali amalga oshiriladi. Bunday siyosatga etnik guruhlarning tillarini taqiqlash, ularning an'anaviy dinlarini taqiqlash, ularning madaniy amaliyotlarini cheklash, majburiy ko'chirish, bolalarni oilalaridan ajratib olish va dominantlik qiluvchi madaniyatda tarbiyalash kabi choralar kirishi mumkin.

Antropologlar assimilyatsiya jarayonlarini o'rganar ekan, bir tomondan, bu jarayonning etnik guruhlarning vakillari uchun qanday oqibatlariga olib kelishini, ikkinchi tomondan esa, assimilyatsiyaga qarshilik ko'rsatish strategiyalarini va etnik guruhlarning o'z madaniyatini saqlab qolish usullarini tadqiq etadilar.

Uyg'unlashuv

Uyg'unlashuv (garmonizatsiya) – bu turli madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro hurmatga asoslangan, har bir madaniyatning o'ziga xosligini saqlash va rivojlantirishga imkon beruvchi hamda ular o'rtasidagi uyg'un munosabatlarni ta'minlovchi jarayondir.

Uyg'unlashuv madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning eng ijobiy shakli hisoblanadi, chunki u har bir madaniyatning o'ziga xosligini saqlagan holda madaniyatlararo aloqalarni rivojlantirishga, bir-biridan eng yaxshi elementlarni o'zlashtirishga, hamkorlikka va o'zaro boyitishga imkon beradi.

Uyg'unlashuv jarayonini ta'minlash uchun quyidagi shartlar muhimdir:

1. **Madaniyatlararo dialog:** Turli madaniyat vakillari o'rtasida ochiq va samimiy muloqot, fikrlar va tajribalar almashinuvi, bir-birini o'rganish va tushunishga intilish.

2. **Madaniy xilma-xillikka hurmat:** Har bir madaniyatning o'ziga xosligi va qadriyatlarini tan olish, ularning teng huquqliligini e'tirof etish, madaniyatlararo farqlarni boylik sifatida qabul qilish.

3. **Huquqiy va institutsional mexanizmlar:** Barcha madaniyatlar va etnik guruhlarning huquqlarini himoya qiluvchi, ularning ehtiyojlarini hisobga oluvchi,

diskriminatsiyaga yo'l qo'ymaydigan huquqiy va institutsional mexanizmlarning mavjudligi.

Antropologlar uyg'unlashuv jarayonlarini o'rganish va rag'batlantirish orqali madaniyatlararo munosabatlarni yaxshilash, konfliktlarni bartaraf etish va madaniy xilma-xillikni saqlab qolishga hissa qo'shishga harakat qiladilar.

Postmodern masalalari

Postmodernizm – bu XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab falsafa, san'at, adabiyot va ijtimoiy fanlarda rivojlangan yo'nalish bo'lib, modernizm g'oyalariga tanqidiy munosabatni, universal haqiqatlar va katta narrativlarga ishonchsizlikni, reallikning murakkabligi va ko'p qirraliligi, bilimning kontekstualligi va subyektivligi g'oyalarini ilgari suradi.

Antropologiyada postmodern yondashuv quyidagi masalalarga e'tibor qaratadi:

1. **Antropologik bilimning kontekstualligi va subyektivligi:** Postmodern antropologlar antropologik bilimning ob'ektivligi va universalligini shubha ostiga oladilar. Ular antropologik tadqiqotlar doimo ma'lum tarixiy, ijtimoiy va madaniy kontekstda olib borilishini, tadqiqotchi o'z madaniyati, qadriyatlari va dunyoqarashidan kelib chiqqan holda o'rganilayotgan madaniyatni talqin qilishini ta'kidlaydilar.

2. **Antropologik avtoritet masalasi:** Postmodernistlar an'anaviy antropologik tadqiqotlarda antropolog "ekspert" sifatida o'rganilayotgan madaniyat vakillari nomidan gapirishi, ularning ovozi eshitilmasligini tanqid qiladilar. Ular antropologik matnlarda turli ovozlari, nuqtai nazarlar, jumladan o'rganilayotgan madaniyat vakillarining ovozlari aks ettirish kerakligini ta'kidlaydilar.

3. **Madaniy representatsiya masalasi:** Postmodern antropologiya boshqa madaniyatlarni tasvirlash, ularni ilmiy matnlarda representatsiya qilish masalasiga katta e'tibor qaratadi. Ular antropologik matnlarda qo'llanadigan til, kategoriyalar, metaforalar va boshqa vositalarning o'rganilayotgan madaniyatni qanday tasvirlashini, bu tasvirlar qanday stereotiplar, g'arbona tushunchalar va hokimiyat munosabatlarini aks ettirishini tanqidiy tahlil qiladilar.

4. **Madaniyatning hibridligi va chegaralarning noaniqligi:** Postmodern antropologlar madaniyatlarni "sof", "izchil" va "chegaralangan" tizimlar sifatida ko'rish mumkin emasligini ta'kidlaydilar. Ular madaniyatlar doimo o'zaro ta'sirda bo'lib, bir-biridan elementlarni o'zlashtirishini, ichki ziddiyatlar va xilma-xillikka egaligini, shuningdek doimiy o'zgarish jarayonida ekanligini ta'kidlaydilar.

5. **Refleksiv antropologiya:** Postmodern antropologiya antropologik tadqiqotlarning o'zini tanqidiy o'rganish, antropologning o'z madaniyati, shaxsiy tajribasi, qadriyatlari, imtiyozlari va hokimiyat munosabatlari tadqiqotga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganishga chaqiradi.

Postmodern antropologiya an'anaviy antropologiyaning ko'plab tamoyillarini shubha ostiga olgan bo'lsa-da, u insoniyat madaniyatlarini o'rganishga muhim hissa qo'shdi. U antropologik bilimning kontekstualligini, antropologik tadqiqotlardagi hokimiyat munosabatlarini, madaniyatning murakkabligi va o'zgaruvchanligini anglashga, shuningdek antropologik tadqiqot metodologiyasi va etikasini qayta ko'rib chiqishga yordam berdi.

Antropologiya fanining vujudga kelishi tarixi va yo'nalishlari haqidagi ma'ruza matnimizda antropologiya fanining shakllanishi, uning asosiy yo'nalishlari, tadqiqot

obyektlari va metodlari, shuningdek zamonaviy antropologiyaning dolzarb masalalari haqida so'z yuritdik.

Antropologiya insoniyatni yaxlit o'rganishga qaratilgan kompleks fan sifatida madaniy, biologik, lingvistik va arxeologik antropologiya kabi yo'nalishlarga bo'linadi. Bu yo'nalishlarning har biri insoniyatning turli jihatlarini o'rganadi va birgalikda ular insoniyat fenomenini har tomonlama tushunishga imkon beradi.

Antropologiyaning asosiy kuchi uning kompleks va holistik xarakteridadir. U insonni faqat biologik yoki faqat ijtimoiy mavjudot sifatida emas, balki bu ikki jihatning murakkab birlashmasi sifatida o'rganadi. Antropologiya dunyoning turli burchaklaridagi insonlar va madaniyatlar haqida bilimlarimizni boyitibgina qolmay, shu bilan birga o'zimizni, o'z madaniyatimizni, insoniyatning umumiy xususiyatlarini va o'ziga xos jihatlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Zamonaviy globallashuv sharoitida antropologik bilimlarning ahamiyati yanada ortmoqda. Turli madaniyatlar, xalqlar, etnik guruhlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir kuchaygan bir vaqtda, antropologiya madaniyatlararo dialogni rivojlantirishga, o'zaro tushunishni mustahkamlashga, madaniyatlararo munosabatlardagi muammolarni hal qilishga yordam berishi mumkin.

Antropologiya nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Antropologik tadqiqotlar natijalari ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy siyosat, iqtisodiy rivojlanish, madaniy meros, atrof-muhitni muhofaza qilish kabi sohalarda qo'llanilishi mumkin.

Shunday qilib, antropologiya fanining vujudga kelishi tarixi va yo'nalishlari haqidagi ma'ruza matnimizda biz antropologiyaning insoniyat haqidagi eng qadimiy va eng zamonaviy fan sifatida uning keng qamrovli tadqiqot sohasini, asosiy nazariy yondashuvlarini va metodologiyasini, shuningdek zamonaviy dunyodagi dolzarb muammolarini o'rganish uchun ahamiyatini ko'rib chiqdik.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Antropologiyaga kirish. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2018.
2. Jo'raev N. Antropologiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
3. Harris, M. Cultural Anthropology. – New York, 2012.
4. Ember, C.R., Ember, M. Anthropology: A Brief Introduction. – New York, 2011.
5. Kottak, C.P. Anthropology: The Exploration of Human Diversity. – New York, 2010.

2-MAVZU: ANTROPOLOGIYA VA IJTIMOY ANTROPOLOGIYA TUSHUNCHASI. (2 soat).

Reja:

- 2.1. Antropologiya va ijtimoiy antropologiya tushunchasi. Irqlarning vujudga kelishi hamda tarixi
- 2.2. Tashqi jismoniy belgilar xususiyatlari va shakllanish bosqichlari. Dinning kelib chiqishi, vazifasi va ko'rinishlari.
- 2.3. Qarindoshlik turlari. Oila, nikoh va gender munosabatlari.

Tayanch iboralar: fizik antropologiya, ijtimoiy antropologiya, irqiy tipologiya, monogenezm nazariyasi, poligenezm nazariyasi, jismoniy adaptatsiya, animistik nazariya, totemizm, shamanizm, fetishizm

Antropologiya (yunoncha "anthropos" — inson va "logos" — ta'limot, fan) — insoniyatni va insonni har tomonlama o'rganuvchi fan bo'lib, u insonning biologik tabiati, madaniyati, ijtimoiy munosabatlari, tili va boshqa jihatlarini kompleks ravishda tadqiq etadi. Antropologiyaning asosiy maqsadi insonning kelib chiqishi va evolyutsiyasini, insoniyatning madaniy va ijtimoiy taraqqiyotini tushuntirish, shuningdek insonlar va ularning madaniyatlari o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlarni o'rganishdir.

Antropologiya fanining shakllanishi XIX asrda Yevropa va Shimoliy Amerikada boshlangan. Bu davrda evolyutsion nazariyalar, mustamlakalar kengayishi, etnografik ma'lumotlarning to'planishi va pozitivistik ilmiy metodologiyaning rivojlanishi antropologiyaning fan sifatida vujudga kelishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Antropologiya dastlab asosan g'arbdan tashqari jamiyatlarni o'rganishga qaratilgan edi, ammo vaqt o'tishi bilan u barcha insoniyatni, jumladan zamonaviy va g'arb jamiyatlarini ham o'rganadigan fan sifatida rivojlandi.

Antropologiya keng qamrovli fan bo'lib, to'rt asosiy yo'nalishga bo'linadi:

1. **Biologik (fizik) antropologiya** — insonning biologik tur sifatida evolyutsiyasini, genetik va anatomik xususiyatlarini, irsiyat va o'zgaruvchanlikni o'rganadi.

2. **Madaniy (ijtimoiy) antropologiya** — insoniyat madaniyatlarini, ularning shakllanishi, rivojlanishi, o'zaro ta'sirini o'rganadi.

3. **Lingvistik antropologiya** — til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni, turli tillarni va ularning evolyutsiyasini o'rganadi.

4. **Arxeologik antropologiya** — qadimgi madaniyatlarni moddiy qoldiqlar asosida o'rganadi.

Ijtimoiy antropologiya, ko'pincha madaniy antropologiya deb ham ataladigan yo'nalish, antropologiyaning muhim qismini tashkil etadi. U insonlarning ijtimoiy

hayotini, ijtimoiy tashkilotlar, institutlar, normalar va qadriyatlarni, ularning funksiyalarini va turli jamiyatlarda namoyon bo'lish shakllarini o'rganadi. Ijtimoiy antropologiya jamiyatni yaxlit tizim sifatida o'rganib, ijtimoiy munosabatlarning turli jihatlarini — qarindoshlik tizimlarini, nikoh va oila munosabatlarini, diniy va siyosiy tashkilotlarni, iqtisodiy munosabatlarni va boshqa ijtimoiy institutlarni o'rganadi.

Ijtimoiy antropologiya sotsiologiyaga o'xshash bo'lsa-da, ular o'rtasida muhim farqlar mavjud. Sotsiologiya ko'proq zamonaviy industriallashtirilgan jamiyatlarni o'rganishga qaratilgan bo'lsa, ijtimoiy antropologiya an'anaviy va zamonaviy barcha jamiyatlarni o'rganadi. Bundan tashqari, ijtimoiy antropologiya etnografik dala tadqiqotlariga asoslanadi, ya'ni antropolog o'rganilayotgan jamiyatda uzoq vaqt yashaydi, uning tilini o'rganadi, kundalik hayotida ishtirok etadi va kuzatishlar olib boradi.

Ijtimoiy antropologiya antropologiyaning boshqa yo'nalishlari bilan chambarchas bog'liq. Masalan, lingvistik antropologiya bilan hamkorlikda u jamiyatdagi kommunikatsiya jarayonlarini, biologik antropologiya bilan esa ijtimoiy xulq-atvorning biologik asoslarini o'rganishi mumkin. Bu holistik yondashuv antropologiyaning boshqa ijtimoiy fanlardan ajralib turadigan muhim xususiyatidir.

Zamonaviy ijtimoiy antropologiyada turli nazariy yondashuvlar rivojlangan: evolyutsionizm, diffuzionizm, funksionalizm, strukturalizm, interpretativ antropologiya, postmodernistik antropologiya va boshqalar. Har bir nazariy yondashuv ijtimoiy hodisalarni turli nuqtai nazardan o'rganib, antropologiyani nazariy va metodologik jihatdan boyitmoqda.

Irqlarning vujudga kelishi hamda tarixi

Irq tushunchasi antropologiyada insonlarning tarixiy shakllangan va ma'lum geografik hududlarda yashovchi guruhlarini belgilash uchun qo'llaniladi. Irqlar o'ziga xos tashqi jismoniy belgilar — teri rangi, soch tuzilishi, ko'z rangi, yuz shakli va boshqa anatomik xususiyatlar bilan farqlanadi. Irqlar insoniyatning biologik turlanishini, ya'ni turli geografik va ekologik sharoitlarda yashash natijasida yuzaga kelgan adaptiv o'zgarishlarni aks ettiradi.

Irqlarning vujudga kelishi uzoq evolyutsion jarayonning natijasidir. Zamonaviy antropologlar irqlarning shakllanishini evolyutsion biologiya, genetika va ekologiya nuqtai nazaridan tushuntiradilar. Dastlabki Homo sapiens (ongli odam) Afrikada taxminan 200-300 ming yil avval paydo bo'lgan. Keyinchalik, 50-70 ming yil avval, inson guruhlari Afrikadan chiqib, Osiyo, Yevropa, Avstraliya va Amerikaga tarqalgan. Turli geografik hududlarda yashovchi bu guruhlar turli tabiiy sharoitlarga moslashgan, natijada ularning fenotipik belgilari o'zgargan.

Irqlarning shakllanishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan:

1. **Tabiiy tanlanish** — turli geografik sharoitlarda ma'lum belgilarga ega bo'lgan individlar ko'proq yashovchanlikka ega bo'lgan. Masalan, quyoshli tropik mintaqalarda

to'q teri rangi ultrabinafsha nurlardan himoyalanişga yordam bergan, sovuq iqlimli shimoliy mintaqalarda esa ochroq teri vitamin D sinteziga ko'maklashgan.

2. **Genetik dreif** — kichik, izolyatsiyalangan populyatsiyalarda tasodifiy genetik o'zgarishlar to'planib, ma'lum belgilarning dominantligiga olib kelgan.

3. **Migratsiya va aralashuv** — turli guruhlarning o'zaro migratsiyasi va aralashuvi natijasida yangi genetik kombinatsiyalar paydo bo'lgan.

4. **Jinsiy tanlov** — ma'lum madaniyatlarda ma'lum tashqi belgilarga afzallik berilgan.

Antropologlar odatda uch asosiy katta irqni ajratadilar: yevropoid (oq irq), mongoloid (sariq irq) va negroid (qora irq). Ammo bu klassifikatsiya juda soddalashtirilgan bo'lib, aslida ko'plab kichik irqlar va o'tish guruhlar mavjud. Antropologlar o'rtasida irqlarni klassifikatsiyalash masalasida kelishmovchiliklar mavjud, chunki irqiy belgilar uzluksiz o'zgaruvchanlikka ega va irqlar o'rtasidagi chegaralar noaniq.

Zamonaviy genetik tadqiqotlar ko'rsatishicha, insonlar o'rtasidagi genetik farqlar juda kam bo'lib, umumiy genetik xilma-xillikning atigi 10-15 foizini tashkil etadi. Bu shuni ko'rsatadiki, irq tushunchasi biologik emas, balki ko'proq ijtimoiy konstruktadir. Barcha odamlar biologik jihatdan bir turga mansub bo'lib, ular o'rtasidagi genetik farqlar irq sifatida klassifikatsiyalash uchun yetarli emas. Shu sababli, zamonaviy antropologiya irq tushunchasini ijtimoiy va madaniy kontekstda o'rganadi, ya'ni insonlar qanday qilib irqiy kategoriyalarni yaratadilar, ularni qanday qo'llaydilar va bu kategoriyalar ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy munosabatlarga qanday ta'sir ko'rsatishini tadqiq etadi.

Antropologlar ta'kidlashadiki, irq tushunchasi ko'pincha noteng hokimiyat munosabatlarini oqlash va diskriminatsiyani asoslash uchun ishlatilgan. Irqchilik — ma'lum irq vakillarining boshqalaridan ustun yoki past ekanligiga ishonishga asoslangan qadriyatlar va amaliyotlar tizimi — antropologiya tomonidan ilmiy jihatdan asossiz deb topilgan. Barcha irqlar intellektual va madaniy qobiliyatlar jihatidan tengdir, irqlar o'rtasidagi farqlar esa faqat tashqi belgilarga taaluqli bo'lib, ular adaptiv jarayonlar natijasida yuzaga kelgan.

Tashqi jismoniy belgilar xususiyatlari va shakllanish bosqichlari

Insonlarning tashqi jismoniy belgilari — teri rangi, soch tuzilishi, yuz shakli, ko'z rangi, tana proporsiyalari va boshqa anatomik xususiyatlar — antropologiyada rasomorfologik belgilar deb ataladi. Bu belgilar turli geografik va ekologik sharoitlarda yashash natijasida yuzaga kelgan adaptiv o'zgarishlarni aks ettiradi.

Tashqi jismoniy belgilarning shakllanishi uzoq evolyutsion jarayon natijasida sodir bo'lgan. Bu jarayon quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. **Dastlabki adaptiv o'zgarishlar bosqichi** (200-70 ming yil avval) — bu davrda dastlabki zamonaviy odamlar (*Homo sapiens*) Afrikada paydo bo'lgan. Ular asosan to'q

teri rangiga, jingalak sochga, keng burunga ega bo'lgan, bu xususiyatlar issiq tropik iqlimda yashashga moslashgan.

2. **Afrikadan tashqariga migratsiya bosqichi** (70-50 ming yil avval) — bu davrda odam guruhleri Afrikadan chiqib, Osiyo, Yevropa va keyinchalik Avstraliya va Amerikaga tarqalgan. Bu migratsiyalar natijasida odamlar turli geografik va ekologik sharoitlarga tushib qolgan.

3. **Regional adaptatsiyalar bosqichi** (50-10 ming yil avval) — bu davrda turli geografik hududlarda yashovchi guruhlar mahalliy sharoitlarga moslashgan, natijada ularning tashqi belgilari o'zgargan. Masalan:

◦ **Teri rangi:** Turli hududlarda teri rangining o'zgarishi quyosh radiatsiyasi miqdori bilan bog'liq. Tropik mintaqalarda to'q teri ultrabinafsha nurlardan himoya qilgan, shimoliy hududlarda esa och teri vitamin D sintezini osonlashtirgan.

◦ **Soch tuzilishi:** Jingalak sochlar boshni quyoshdan himoya qilgan, tekis sochlar esa sovuq iqlimda tana issiqligini saqlashga yordam bergan.

◦ **Yuz shakli:** Keng, yassi yuz va tor ko'zlar sovuq iqlimda yuz terisi va ko'zlarni sovuqdan himoya qilishga xizmat qilgan.

◦ **Tana proporsiyalari:** Issiq iqlimda uzun, ingichka tana issiqlik tarqalishini yaxshilagan, sovuq iqlimda esa kaltaroq, yo'g'onroq tana issiqlik yo'qotilishini kamaytirgan (Bergman va Allen qoidalariga muvofiq).

4. **Madaniy adaptatsiyalar va populyatsiyalar aralashuvi bosqichi** (10 ming yildan hozirgi kungacha) — bu davrda dehqonchilik va chorvachilik rivojlanishi bilan odamlar yangi oziq-ovqat manbalariga ega bo'lgan, bu esa genetik adaptatsiyalarning yangi to'lqiniga olib kelgan. Bundan tashqari, madaniyatlar va xalqlarning o'zaro aloqalari, migratsiyalar va aralashuvlar natijasida irqiy belgilar yanada xilma-xillashgan.

Asosiy tashqi jismoniy belgilarning xususiyatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. **Teri rangi** — melanin pigmentining miqdori va turiga bog'liq. Melanin quyoshning ultrabinafsha nurlaridan himoya qiladi, ammo vitamin D sintezini qiyinlashtiradi. Shuning uchun tropik mintaqalarda ko'proq melaninga ega bo'lish foydali, sovuq iqlimda esa kamroq melanin vitamin D yetishmovchiligini oldini olishga yordam beradi.

2. **Soch tuzilishi** — sochning kesimi shakli va melanin miqdoriga bog'liq. Doirasimon kesimli sochlar tekis, oval kesimli sochlar to'lqinsimon, yassi kesimli sochlar esa jingalak bo'ladi. Jingalak sochlar bosh terisini quyosh nurlaridan yaxshiroq himoya qiladi va ter bug'lanishini osonlashtiradi.

3. **Yuz shakli** — yuz suyaklari tuzilishi, ko'z yorig'i, burun shakli, lab qalinligi va boshqa xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Bu belgilar ham iqlim sharoitlariga moslanish natijasida shakllangan. Masalan, sovuq iqlimda tor ko'z yorig'i ko'zni sovuqdan va qordan himoya qiladi, issiq va quruq iqlimda keng burun havo namligini saqlashga yordam beradi.

4. **Tana proporsiyalari** — gavda uzunligi, oyoq-qo'llar uzunligi, ko'krak qafasi kengligiga bog'liq. Bu belgilar ham iqlim adaptatsiyasini aks ettiradi. Tropik mintaqalarda yashovchi odamlar ko'pincha uzun oyoq-qo'llarga va ingichka tanaga ega, bu issiqlik tarqalishini yaxshilaydi. Sovuq iqlimda yashovchi odamlar esa kaltaroq oyoq-qo'llarga va yo'g'onroq tanaga ega, bu issiqlik yo'qotilishini kamaytiradi.

Zamonaviy antropologiyada tashqi jismoniy belgilarning shakllanishi va xususiyatlari adaptiv evolyutsiya va genetik o'zgaruvchanlik nuqtai nazaridan tushuntiriladi. Bu belgilar irqning biologik farqlarini ko'rsatsa-da, ular insoniyatning yagona biologik turi doirasidagi o'zgaruvchanlikni aks ettiradi. Tashqi belgilardagi farqlar asosan adaptiv ahamiyatga ega bo'lib, ular intellektual yoki madaniy qobiliyatlar bilan bog'liq emas. Zamonaviy genetik tadqiqotlar ko'rsatishicha, tashqi belgilar bir nechta genlar tomonidan boshqariladi va ular umumiy genetik xilma-xillikning faqat kichik qismini tashkil etadi.

Dinning kelib chiqishi, vazifasi va ko'rinishlari

Din antropologiyaning muhim tadqiqot mavzularidan biri bo'lib, u insoniyat madaniyatining universal elementi hisoblanadi. Din antropologiyasi diniy e'tiqodlar, amaliyotlar, institutlar va ularning jamiyat hayotidagi rolini o'rganadi.

Dinning kelib chiqishi

Dinning kelib chiqishi haqida antropologiyada bir necha nazariyalar mavjud:

Evolyutsion nazariyalar — XIX asrda E. Tailor, J. Frezer kabi evolyutsionist antropologlar dinning kelib chiqishini izchil evolyutsion rivojlanish natijasi deb hisoblagan. Ular dastlab animizm (ruh va jonlarga ishonish), keyin politeizm (ko'p xudolik), so'ngra monoteizm (yakka xudolik) rivojlanganligini ta'kidlagan. Bu nazariya ko'p jihatdan soddalashtirilgan bo'lib, hozirgi kunda tanqid qilinadi.

1. **Psixologik nazariyalar** — Z. Freyd, K. Yung kabi olimlar dinning kelib chiqishini inson psixologiyasi bilan bog'lashgan. Freyd dinni nevrozning bir turi deb hisoblagan, Yung esa diniy ramzlarni kollektiv ongostining namoyon bo'lishi deb hisoblagan.

2. **Funksionalistik nazariyalar** — B. Malinovskiy, E. Dyurkgeym kabi antropologlar dinning jamiyatdagi funksiyalariga e'tibor qaratgan. Ular din jamiyat uchun muhim vazifalarni bajaradi (ijtimoiy birlikni ta'minlash, axloqiy normalarni mustahkamlash) va shuning uchun barcha jamiyatlarda mavjud deb hisoblashgan.

3. **Marksistik nazariyalar** — K. Marks va uning izdoshlari dinni "xalq uchun afyun" deb atab, uni hukmron sinflar tomonidan oddiy xalqni boshqarish va ekspluatatsiya qilish uchun ishlatilgan mexanizm deb hisoblagan.

4. **Kognitiv nazariyalar** — Zamonaviy antropologlar (P. Boyer, S. Atran) din insonga xos bo'lgan kognitiv jarayonlarning natijasi deb hisoblaydi. Inson miyasi tabiatan notabiiy, g'ayritabiiy hodisalarni izlashga va tushuntirishga moyil.

Turli nazariyalar dinning turli jihatlarini tushuntirsa-da, antropologlar ko'pincha din murakkab ijtimoiy-madaniy hodisa ekanligini va uning kelib chiqishini bitta nazariya bilan to'liq tushuntirib bo'lmasligini ta'kidlaydilar.

Dinning vazifasi

Din jamiyatda quyidagi muhim vazifalarni bajaradi:

1. **Dunyoni tushuntirish** — din insoniyat oldidagi murakkab savollarni (hayotning ma'nosi, o'lim, tabiat hodisalari) tushuntirishga harakat qiladi.

2. **Ijtimoiy birlikni ta'minlash** — umumiy e'tiqod, qadriyatlar va marosimlar orqali din jamiyatni birlashtiradi, guruh identitetini mustahkamlaydi.

3. **Axloqiy tartib o'rnatish** — din axloqiy normalar va qadriyatlarni belgilaydi, insonlarning xatti-harakatlarini tartibga soladi.

4. **Psixologik qo'llab-quvvatlash** — din hayotning qiyin paytlarida (kasallik, o'lim, tabiiy ofatlar) psixologik ko'mak beradi, hayotga ma'no va maqsad bag'ishlaydi.

5. **Ijtimoiy nazorat** — din jamiyatda axloqiy normalarni saqlashda va ijtimoiy tartibni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

6. **Madaniy identitetni saqlash** — din ma'lum bir guruhning madaniy identitetini, an'alarini va qadriyatlarini saqlashga yordam beradi.

Dinning ko'rinishlari

Antropologlar turli jamiyatlarda dinning quyidagi asosiy ko'rinishlarini ajratadilar:

1. **Animizm** — tabiat obyektlarida, hayvonlarda va insonlarda ruh yoki jonlar mavjudligiga ishonish. Animizm ko'plab an'anaviy jamiyatlarda mavjud bo'lib, E. Tailor uni dinning eng qadimgi shakli deb hisoblagan.

2. **Totemizm** — ma'lum ijtimoiy guruh (qabila, urug') va ma'lum hayvon, o'simlik yoki tabiat hodisasi o'rtasida maxsus munosabat mavjudligiga ishonish. Totemistik jamiyatlarda totem hayvoniga sig'inish va uni himoya qilish odatlari mavjud.

3. **Shamanizm** — shamanning g'ayritabiiy kuchlar va ruhlar bilan aloqa o'rnatish qobiliyatiga ishonish. Shaman kasal davolash, bashorat qilish, ruhlar dunyosiga sayohat qilish kabi vazifalarni bajaradi.

4. **Politeizm** — ko'p xudolarga ishonish. Qadimgi Misr, Yunoniston, Rim, Hindiston kabi ko'p madaniyatlarda politeistik dinlar rivojlangan.

5. **Monoteizm** — yagona xudoga ishonish. Yahudiylik, xristianlik, islom monoteistik dinlar hisoblanadi.

6. **Sinkretik dinlar** — turli diniy an'analarning elementlarini birlashtirgan diniy tizimlar. Masalan, Karib va Lotin Amerikasining ba'zi mintaqalarida mahalliy e'tiqodlar va xristianlik elementlarini birlashtirgan sinkretik dinlar mavjud.

7. **Kultlar va yangi diniy harakatlar** — zamonaviy davrda paydo bo'lgan kichik diniy guruhlar va harakatlar. Ular ko'pincha mavjud dinlarga muqobil sifatida yuzaga keladi.

Antropologlar dinni o'rganishda etnografik tadqiqotlar, qiyosiy tahlil va kontekstual yondashuvlardan foydalanadilar. Ular dinni ma'lum bir jamiyat va madaniyat kontekstida o'rganib, uning mahalliy tushunchalari, amaliyotlari va ijtimoiy funksiyalariga e'tibor qaratadilar. Zamonaviy antropologlar dinni nafaqat an'anaviy jamiyatlarda, balki zamonaviy, urbanizatsiyalashgan va sekulyarizatsiyalashgan jamiyatlarda ham o'rganadilar, dinning o'zgarishi, adaptatsiyasi va yangi shakllarning paydo bo'lishi jarayonlarini tadqiq etadilar.

Qarindoshlik turlari (matrilinel va patrilineal qarindoshlik turlari)

Qarindoshlik tizimlari antropologiyaning markaziy tadqiqot mavzularidan biri hisoblanadi. Qarindoshlik tizimlari jamiyatning ijtimoiy tuzilishini belgilab, resurslarga egalik qilish, meros, nikoh, oila va boshqa muhim ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Antropologlar qarindoshlik tizimlarini o'rganishda qon-qarindoshlik (biologik) va ijtimoiy qarindoshlik o'rtasidagi farqni ta'kidlaydilar. Ko'plab jamiyatlarda qarindoshlik biologik aloqalardan tashqari, ijtimoiy va madaniy jihatlarni ham o'z ichiga oladi.

Matrilinel qarindoshlik

Matrilinel (matrilineal) qarindoshlik tizimi qarindoshlikni ona liniyasi bo'yicha hisoblashga asoslangan. Bu tizimda:

1. **Kelib chiqish va meros** — bolalarning ijtimoiy o'rni, maqomi va merosi ona tomonidan belgilanadi. Boylik va mulk onadan qiziga va o'g'liga o'tadi, ammo asosiy merosxo'r qiz hisoblanadi.

2. **Qarindoshlar guruhi** — asosiy qarindoshlar guruhi ona tomonidan bo'lgan qarindoshlarni o'z ichiga oladi. Bolalar onaning oilasiga tegishli hisoblanadi.

3. **Hokimiyat va avtoritet** — ko'pincha bolalar ustidan hokimiyat va avtoritet onaning akasi yoki ukasi (tog'a, dayilar) qo'lida bo'ladi. Er xotining oilasiga nisbatan begona hisoblanadi va ko'pincha uning bolalari hayotida muhim rol o'ynamaydi.

4. **Nikoh va yashash joyi** — matrilinel jamiyatlarda umumiy nikoh turi matrilokal hisoblanadi, ya'ni er nikohdan keyin xotining oilasi yonida yashaydi. Ba'zi matrilinel jamiyatlarda avunkulokal nikoh ham uchraydi, bu holda er-xotin erning tog'asi yoki dayisi yonida yashaydi.

Matrilinel qarindoshlik tizimlari Afrika, Okeaniya, Janubi-sharqiy Osiyo va Shimoliy Amerikaning ba'zi hududlarida uchraydi. Masalan, Gana va Fildishi Sohillaridagi Akan xalqi, Hindistondagi Khasi va Garo xalqlari, Melaneziya orollaridagi Trobriand orollari aholisi matrilinel qarindoshlik tizimiga ega.

Patrilineal qarindoshlik

Patrilineal (patrilineal) qarindoshlik tizimi qarindoshlikni ota liniyasi bo'yicha hisoblashga asoslangan. Bu tizimda:

1. **Kelib chiqish va meros** — bolalarning ijtimoiy o'rni, maqomi va merosi ota tomonidan belgilanadi. Boylik va mulk otadan o'g'lga o'tadi, qizlar esa turmushga chiqqanda ota oilasidan chiqib ketadi.

2. **Qarindoshlar guruhi** — asosiy qarindoshlar guruhi ota tomonidan bo'lgan qarindoshlarni o'z ichiga oladi. Bolalar otaning oilasiga tegishli hisoblanadi.

3. **Hokimiyat va avtoritet** — bolalar ustidan hokimiyat va avtoritet otaning qo'lida yoki otaning akasi yoki ukasi (amakilar) qo'lida bo'ladi. Ona ko'pincha erining oilasiga nisbatan begona hisoblanadi.

4. **Nikoh va yashash joyi** — patrilineal jamiyatlarda umumiy nikoh turi patrilokal hisoblanadi, ya'ni xotin nikohdan keyin erining oilasi yonida yashaydi.

Patrilineal qarindoshlik tizimlari dunyodagi ko'plab jamiyatlarda keng tarqalgan. Masalan, an'anaviy Xitoy, Yapon, Arab, Hind va Yevropa jamiyatlarining ko'pchiligi patrilineal hisoblanadi.

Boshqa qarindoshlik turlari

Matrilinel va patrilineal tizimlar bilan bir qatorda, antropologlar quyidagi qarindoshlik turlarini ham ajratadilar:

1. **Bilateral (kognatik) qarindoshlik** — bu tizimda qarindoshlik ona va ota liniyasi bo'yicha teng hisoblanadi. Bolalar har ikkala tomon qarindoshlari bilan teng aloqaga ega. Ko'pgina zamonaviy G'arb jamiyatlari bilateral qarindoshlik tizimiga ega.

2. **Ambilineal qarindoshlik** — bu tizimda qarindoshlik ona yoki ota liniyasi bo'yicha hisoblanishi mumkin, bu har bir oila yoki individ tanloviga bog'liq. Polineziya jamiyatlarida ambilineal qarindoshlik tizimlari keng tarqalgan.

3. **Parallel qarindoshlik** — bu tizimda qarindoshlikni aniqlash uchun jins muhim rol o'ynaydi. Masalan, o'g'il bolalar ota liniyasi bo'yicha qarindoshlik aloqalarini davom ettiradi, qizlar esa ona liniyasi bo'yicha.

Antropologlar qarindoshlik terminologiyasini ham o'rganadilar — bu ma'lum bir jamiyatda qarindoshlarni nomlash va tasniflash tizimi. Masalan, Eskimo, Gavayi, Irokez, Omaha, Krou va Sudan qarindoshlik terminologiyalari mavjud bo'lib, ular turli jamiyatlarda qarindoshlik munosabatlarining turli jihatlarini ta'kidlaydi.

Antropologlar qarindoshlik tizimlarini o'rganish orqali jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, mulkiy munosabatlar, hokimiyat taqsimoti, nikoh qoidalari va boshqa muhim ijtimoiy institutlar haqida muhim ma'lumotlar oladilar. Qarindoshlik tizimlari jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va madaniy xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, ular jamiyat taraqqiyoti davomida o'zgarishi mumkin.

Oila, nikoh va gender munosabatlari

Oila, nikoh va gender munosabatlari antropologiyaning muhim tadqiqot mavzulari hisoblanadi. Bu institutlar va munosabatlar turli madaniyatlarda turlicha shakllanib, jamiyatning ijtimoiy tuzilishini belgilashda muhim rol o'ynaydi.

Oila barcha jamiyatlarda mavjud bo'lgan universal ijtimoiy institut hisoblanadi, ammo uning tuzilishi va funksiyalari madaniyatdan madaniyatga farq qiladi. Antropologlar oilaning quyidagi asosiy turlarini ajratadilar:

1. **Nuclear oila** — ota-ona va ularning bolalaridan iborat kichik oila birligi. Bu oila turi zamonaviy G'arb jamiyatlarida keng tarqalgan.

2. **Kengaytirilgan oila** — bir necha avlod va qarindoshlarni o'z ichiga olgan katta oila birligi. Bu oila turi ko'plab an'anaviy jamiyatlarda uchraydi.

3. **Poligamik oila** — bir er va bir necha xotindan (poliginiya) yoki bir xotin va bir necha erdan (poliandriya) tashkil topgan oila. Poliginiya ko'plab madaniyatlarda uchraydi, poliandriya esa nisbatan kamroq tarqalgan (masalan, Tibet va Janubiy Hindistonda).

4. **Qayta tashkil etilgan oila** — ajralish va qayta nikohdan keyin tashkil topgan oila, ko'pincha oldingi nikohlardan tug'ilgan bolalarni o'z ichiga oladi.

Oilaning funksiyalari turli madaniyatlarda o'xshash bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: bolalarni dunyoga keltirish va tarbiyalash, iqtisodiy hamkorlik, emotsional qo'llab-quvvatlash, jinsiy munosabatlarni tartibga solish va madaniy qadriyatlarni uzatish.

Nikoh — bu erkaklarning va ayollarning jinsiy munosabatlarini va reproduktiv hamkorligini legitimlashtiruvchi, ijtimoiy tan olingan va tasdiqlangan birlik hisoblanadi. Nikoh turlari va qoidalari turli madaniyatlarda turlichadir:

1. **Monogamiya** — bir erkak va bir ayol o'rtasidagi nikoh. Bu nikoh turi ko'plab zamonaviy jamiyatlarda qonuniy tan olingan yagona nikoh shakli hisoblanadi.

2. **Poligamiya** — bir erkak yoki ayolning bir vaqtning o'zida bir nechta shaxs bilan nikohda bo'lishi:

o **Poliginiya** — bir erkakning bir nechta ayol bilan nikohda bo'lishi.

o **Poliandriya** — bir ayolning bir nechta erkak bilan nikohda bo'lishi.

3. **Nikoh almashinuvi** — ikki guruh o'rtasidagi o'zaro nikoh almashish shartnomalari. Bu ayniqsa Okeaniya va Janubi-sharqiy Osiyoning ba'zi qabilaviy jamiyatlarida keng tarqalgan.

Nikoh qoidalari va normalariga quyidagilar kiradi:

1. **Ekzogamiya** — ma'lum bir ijtimoiy guruh ichida nikohni taqiqlaydigan qoida. Masalan, ko'plab jamiyatlarda bir urug' yoki qabila ichidagi nikohlar taqiqlanadi.

2. **Endogamiya** — ma'lum bir ijtimoiy guruh ichida nikohni talab qiladigan qoida. Masalan, ba'zi kasta tizimlarida shaxs faqat o'z kastasi ichida nikohlanishi mumkin.

3. **Qalin (bride price)** — kelin uchun uning oilasiga to'lanadigan to'lov. Bu ko'plab Afrika, Osiyo va Okeaniya jamiyatlarida uchraydi.

4. **Sep (dowry)** — kelin tomonidan kuyov oilasiga olib kelinadigan boylik yoki mulk. Bu an'ana Janubiy Osiyo va ba'zi Yevropa madaniyatlarida keng tarqalgan.

5. **Preferensial nikoh** — ma'lum qarindoshlar bilan nikohni afzal ko'radigan qoida. Masalan, ko'plab arab jamiyatlarida parallel amakivachcha-ammavachcha nikohi afzal ko'riladi.

Gender munosabatlari

Gender — bu jamiyat tomonidan erkaklar va ayollarga nisbatan ijtimoiy jihatdan shakllangan rollar, xulq-atvor, faoliyatlar va atributlarni anglatadi. Gender biologik jinsdan farqli o'laroq, ijtimoiy va madaniy jihatdan shakllanadi.

Gender munosabatlari quyidagi jihatlariga e'tibor qaratadi:

1. **Gender rollari** — jamiyat erkaklar va ayollardan kutadigan xulq-atvor va faoliyat turlari. Masalan, ko'plab jamiyatlarda erkaklar asosiy daromad topuvchi, ayollar esa uy ishlarini bajaruvchi va bolalarni tarbiyalovchi sifatida ko'riladi.

2. **Gender stratifikatsiyasi** — erkaklar va ayollar o'rtasidagi hokimiyat, nufuz va resurslarga kirish imkoniyatlarining noteng taqsimlanishi. Ko'plab jamiyatlarda patriarxat — erkaklar ustunligi mavjud, ammo ba'zi jamiyatlarda (masalan, matrilinel jamiyatlarda) ayollar muhim ijtimoiy va iqtisodiy vakolatlariga ega.

3. **Gender identiteti** — shaxsning o'zini erkak, ayol yoki boshqa gender sifatida idrok etishi. Ko'plab jamiyatlar ikkilik gender tizimini (erkak va ayol) qabul qilsa-da, ba'zi jamiyatlarda uchinchi yoki ko'p genderli tizimlar mavjud (masalan, Hindistondagi hijra, Polineziyadagi fa'afafine).

Antropologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, gender munosabatlari va rollari madaniyatdan madaniyatga sezilarli darajada farq qiladi, bu esa ularning biologik emas, balki ijtimoiy va madaniy konstruksiyalar ekanligini ko'rsatadi. Masalan, ba'zi jamiyatlarda ayollar asosiy oziq-ovqat ishlab chiqaruvchilar, tijorat va savdogarlar, ba'zan hatto jangchilar sifatida faoliyat ko'rsatishi mumkin. Boshqa madaniyatlarda erkaklar bolalar tarbiyasi va g'amxo'rlikida faol ishtirok etishi mumkin.

Zamonaviy antropologiyada feminist nazariyalar va yondashuvlar muhim o'rin tutadi. Ular gender munosabatlari va tengsizligini tanqidiy tahlil qiladi, antropologik tadqiqotlarda ayollar tajribalarini ko'proq hisobga olishga chaqiradi va antropologik bilimlar ishlab chiqarishda gender tamoyillarining ta'sirini o'rganadi.

Oila, nikoh va gender munosabatlarini o'rganish orqali antropologlar turli madaniyatlarda ijtimoiy tuzilmalar qanday shakllanishi, ijtimoiy rollar va identitetlar qanday o'zlashtirilishi, hokimiyat va resurslar qanday taqsimlanishi haqida muhim ma'lumotlar oladilar. Bunday tadqiqotlar shuningdek zamonaviy dunyoda oila, nikoh va gender munosabatlarining o'zgarishi, globallashuv, urbanizatsiya va modernizatsiya jarayonlarining bu institutlarga ta'sirini tushunishga yordam beradi.

Antropologiya va ijtimoiy antropologiya insoniyatni uning barcha ko'p qirraliligi va murakkabligi bilan o'rganuvchi keng qamrovli fanlardir. Ushbu ma'ruza matnida biz

antropologiyaning mohiyati, uning asosiy yo'nalishlari, irqqlar, din, qarindoshlik turlari, oila, nikoh va gender munosabatlari, shuningdek etnologiyaning tadqiqot usullari va dala etnografik tadqiqotlarini tashkil etish masalalarini ko'rib chiqdik.

Antropologiya, o'zining holistik yondashuvi bilan, insoniyatni bir vaqtning o'zida biologik va madaniy mavjudot sifatida o'rganadi. U biologik va madaniy evolyutsiya jarayonlarini, irqqlarning kelib chiqishi va rivojlanishini, til va kommunikatsiya tizimlarini, ijtimoiy tuzilmalar va institutlarni, diniy e'tiqodlar va marosimlarni, moddiy va ma'naviy madaniyatni tadqiq etadi.

Ijtimoiy antropologiya, antropologiyaning muhim qismi sifatida, jamiyatlar va madaniyatlarni, ularning tuzilishini, funksiyalarini va o'zgarish jarayonlarini o'rganadi. U dunyo bo'ylab insonlarning turli jamiyatlarda qanday yashashini, ularning ijtimoiy munosabatlarini, iqtisodiy faoliyatini, siyosiy tuzilmalarini, oilaviy va qarindoshlik munosabatlarini, diniy e'tiqodlarini o'rganib, insoniyatning ijtimoiy hayotini tushunishga harakat qiladi.

Irqlar va irqiy farqlar masalasi antropologiyada muhim o'rin tutadi. Zamonaviy antropologiya irqqlarni biologik adaptatsiya natijasi sifatida o'rganadi va ularning intellektual yoki madaniy qobiliyatlarga ta'siri yo'qligini ta'kidlaydi. Irqchilik va irqiy diskriminatsiya esa ijtimoiy konstrukt sifatida o'rganilib, ular insoniyat birligi va tengligi g'oyasiga zid ekanligi ta'kidlanadi.

Din antropologiyasi diniy e'tiqodlar, amaliyotlar va institutlarni o'rganadi. Din barcha madaniyatlarda mavjud bo'lib, u jamiyatda muhim ijtimoiy, psixologik va madaniy funksiyalarni bajaradi. Din animizm, totemizm, shamanizm kabi ibtidoiy shakllardan to monoteistik dinlargacha rivojlangan, ammo ularning barchasi inson hayotiga ma'no berish, ijtimoiy birlikni ta'minlash va axloqiy tartibni o'rnatish kabi funksiyalarni bajaradi.

Qarindoshlik tizimlari jamiyatning muhim tashkiliy strukturalaridan biridir. Matrilineal va patrilineal qarindoshlik tizimlari, shuningdek bilateral va ambilineal tizimlar turli madaniyatlarda turlicha namoyon bo'ladi va jamiyat tuzilishini, ijtimoiy munosabatlarni, meros tizimlarini, nikoh qoidalarini belgilaydi.

Oila va nikoh institutlari barcha madaniyatlarda mavjud bo'lsa-da, ularning shakllari va funksiyalari turlicha. Oila va nikoh madaniyatdan madaniyatga farq qilishi mumkin, ammo ular barcha jamiyatlarda reproduktsiya, bolalar tarbiyasi, iqtisodiy hamkorlik, jinsiy munosabatlar va madaniy qadriyatlarni uzatish kabi asosiy funksiyalarni bajaradi.

Gender munosabatlari ijtimoiy va madaniy jihatdan shakllanadi. Gender rollari, identitetlari va stratifikatsiyasi madaniyatdan madaniyatga sezilarli darajada farq qiladi, bu esa gender biologik emas, balki ijtimoiy-madaniy konstrukt ekanligini ko'rsatadi. Zamonaviy antropologiya gender tengsizliklarini tanqidiy o'rganadi va jamiyatlarda gender tengligini rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Etnologiyaning tadqiqot usullari va dala etnografik tadqiqotlarini tashkil etish antropologik bilimlar ishlab chiqarishda muhim rol o'ynaydi. Ishtirokchi kuzatuv, etnografik intervyular, hayot tarixi, genealogik metod, vizual antropologiya kabi metodlar antropologlar tomonidan turli madaniyatlar va jamiyatlarni o'rganishda qo'llaniladi. Dala tadqiqotlarini tashkil etish murakkab jarayon bo'lib, u puxta tayyorgarlik, madaniyatlararo muloqot ko'nikmalari, etik tamoyillarga rioya qilish va ma'lumotlarni puxta tahlil qilishni talab qiladi.

Antropologiya va ijtimoiy antropologiyaning ahamiyati zamonaviy dunyoda tobora ortib bormoqda. Globallashuv, urbanizatsiya, migratsiya, ekologik o'zgarishlar, texnologik rivojlanish sharoitida turli madaniyatlar va jamiyatlarni tushunish, ularning o'ziga xosligini saqlagan holda, o'zaro hurmat va hamkorlikka asoslangan munosabatlarni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Antropologiya, o'zining holistik yondashuvi va turli madaniyatlarni tushunish qobiliyati bilan, bu jarayonda muhim rol o'ynashi mumkin.

Antropologiya va ijtimoiy antropologiya fanlari insoniyatning biologik, madaniy va ijtimoiy xilma-xilligi va birligini tushunishga, madaniyatlar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilashga, turli jamiyatlardagi muammolarni hal qilishga va insoniyatning umumiy kelajagini shakllantirish uchun bilim va tushuncha berishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Antropologiyaga kirish. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2018.
2. Jo'raev N. Antropologiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
3. Harris, M. Cultural Anthropology. – New York, 2012.
4. Ember, C.R., Ember, M. Anthropology: A Brief Introduction. – New York, 2011.
5. Kottak, C.P. Anthropology: The Exploration of Human Diversity. – New York, 2010.

3-MAVZU: O'RTA OSIYONING ANTIK DAVRI ARXELOGIYASI MASALALARI (2 soat).

Reja:

- 3.1. Etnologiyaning tadqiqot usullari va dala ishlarini tashkil etish
- 3.2. Dala etnografik ekspeditsiyalari va tadqiqot metodologiyasi
- 3.3. Etnografiyada dala tadqiqotlarini o'tkazish metodikasi

Tayanch iboralar: dala etnografik tadqiqotlari, etnografik kuzatish metodi, ishtirokli kuzatish, etnografik intervyu, dala ekspeditsiyasi, etnografik kolleksiyalar, vizual antropologiya usullari, retrospektiv metod, qiyosiy-tarixiy tahlil, etnografik ma'lumotlarni tizimlash

Etnologiya fani insoniyat madaniyati va etnik guruhlarni o'rganuvchi fan sohasi sifatida o'ziga xos tadqiqot usullariga ega. Bu fan juda ko'p yo'nalishlar bilan bog'liq bo'lgani sababli, tadqiqot metodlari ham har xil fan sohalarining uslublarini o'zida mujassamlashtirgan. Etnologiya tadqiqotlarining eng muhim va o'ziga xos qismi bu dala etnografik tadqiqotlaridir. Aynan dala tadqiqotlari orqali etnolog o'rganilayotgan xalq, uning madaniyati, turmush tarzi, urf-odatlar haqida bevosita ma'lumotlar to'plash imkoniga ega bo'ladi.

Etnologiyaning tadqiqot usullari ilmiy bilishning umumiy va maxsus metodlarini o'z ichiga oladi. Umumiy metodlar sifatida kuzatish, qiyoslash, tavsiflash, umumlashtirish, tizimlashtirish kabi metodlarni keltirish mumkin. Maxsus metodlar qatoriga etnologiyaning o'ziga xos metodlari kiradi. Etnologiyaning asosiy tadqiqot usullarini quyidagi guruhlarga ajratish mumkin: tarixiy-madaniy metod, qiyosiy-tarixiy metod, tipologik metod, strukturaviy-funksional metod, semiotik metod, tizimli yondashuv, kompleks yondashuv. Bu metodlarning har biri etnik hodisalarni o'ziga xos tomondan o'rganish imkonini beradi.

Tarixiy-madaniy metod etnoslarni ularning tarixiy rivojlanish bosqichlarida o'rganishni nazarda tutadi. Bu metod yordamida etnik jamoalar, ularning madaniyati va turmush tarzini tarixiy rivojlanish jarayonida o'rganish, tarixiy o'zgarishlarni aniqlash mumkin. Qiyosiy-tarixiy metod turli xalqlar, ularning madaniyatlari, urf-odatlarini, an'analarni qiyoslab o'rganishni nazarda tutadi. Bu metod orqali xalqlarning madaniy o'xshashliklarini, farqlarini, aloqalarini o'rganish mumkin. Tipologik metod etnik hodisalarni ma'lum belgilar asosida tiplarga ajratish orqali o'rganishni nazarda tutadi. Bu metod yordamida etnik klassifikatsiyalar, tipologiyalar tuzish mumkin.

Strukturaviy-funksional metod etnik madaniyat elementlarining o'zaro aloqalarini, ularning tizimda bajaradigan funksiyalarini o'rganishga qaratilgan. Bu metod yordamida madaniyat elementlarining ijtimoiy vazifalari, ular o'rtasidagi aloqalar o'rganiladi. Semiotik metod etnik madaniyat hodisalarini belgilar tizimi sifatida

o'rganishni nazarda tutadi. Bu metod yordamida madaniyatning ramziy tizimi, belgilar va ularning ma'nolari o'rganiladi. Tizimli yondashuv etnosni va uning madaniyatini yaxlit tizim sifatida o'rganishni nazarda tutadi. Kompleks yondashuv etnik hodisalarni har tomonlama, turli fanlar nuqtai nazaridan o'rganishni nazarda tutadi.

Etnologiyaning tadqiqot usullari orasida *dala etnografik tadqiqotlari* alohida o'rin egallaydi. Dala tadqiqotlari etnografik ma'lumotlarni to'plashning asosiy usuli hisoblanadi. **Dala etnografik tadqiqotlari** - bu etnografning o'rganilayotgan xalqlar orasida bevosita yashashlari, ularning hayotini kuzatishlari, ma'lumotlar to'plashlari, materiallar yig'ishlaridir. Dala tadqiqotlari natijasida etnograf o'rganilayotgan xalq haqida birlamchi ma'lumotlarga ega bo'ladi.

Dala etnografik tadqiqotlarini tashkil etish murakkab jarayon bo'lib, u bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi. Dala tadqiqotlarini o'tkazishdan oldin tayyorgarlik ishlari olib borilishi kerak. Tayyorgarlik bosqichida quyidagi ishlar amalga oshiriladi: tadqiqot mavzusini belgilash, tadqiqot maqsadi va vazifalarini aniqlash, tadqiqot rejasini tuzish, tadqiqot metodlarini tanlash, tadqiqot hududini aniqlash, tadqiqot obyektini tanlash, tadqiqot uchun zarur asbob-uskunalarini tayyorlash. Tadqiqot mavzusini to'g'ri tanlash tadqiqotning muvaffaqiyatli o'tishini ta'minlaydi. Tadqiqot mavzusi etnologiya fanining dolzarb muammolariga bag'ishlangan bo'lishi, ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lishi kerak.

Tadqiqot maqsadi va vazifalarini aniq belgilash tadqiqotning yo'nalishini to'g'ri tanlashga, tadqiqot davomida keraksiz ma'lumotlarni to'plashdan saqlanishga yordam beradi. Tadqiqot rejasini tuzishda tadqiqot davomiyligi, tadqiqot bosqichlari, har bir bosqichda amalga oshiriladigan ishlar aniq belgilab olinadi. Tadqiqot metodlarini tanlashda tadqiqot mavzusi, maqsadi va vazifalari, tadqiqot obyektining o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinadi. Tadqiqot hududini aniqlashda tadqiqot mavzusi va maqsadidan kelib chiqiladi. Tadqiqot obyektini tanlashda ham tadqiqot mavzusi va maqsadi, shuningdek, tadqiqot metodlari hisobga olinadi.

Dala etnografik tadqiqotlarini tashkil etishda tadqiqot uchun zarur asbob-uskunalarini tayyorlash ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot davomida qo'llaniladigan asbob-uskunalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: yozish uchun daftar va ruchka, diktofon, fotoaparat, videokamera, o'lchov asboblari, anketa blankalar va boshqalar. Bu asbob-uskunalar tadqiqot davomida etnografik ma'lumotlarni to'plash, qayd etish, saqlash imkonini beradi.

Dala etnografik tadqiqotlarini tashkil etishda tadqiqot hududiga borish, tadqiqot obyektini bilan tanishish, mahalliy aholi bilan aloqa o'rnatish ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot hududiga borish oldidan tadqiqotchi mazkur hudud haqida mavjud adabiyotlarni, ilmiy tadqiqotlarni, arxiv materiallarini o'rganib chiqishi kerak. Bu tadqiqot hududining tarixiy, geografik, etnografik, madaniy xususiyatlari haqida umumiy tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi. Tadqiqot obyektini bilan tanishish

tadqiqotchiga o'rganilayotgan xalq, uning madaniyati, turmush tarzi haqida dastlabki ma'lumotlarni beradi. Mahalliy aholi bilan aloqa o'rnatish tadqiqotchiga mahalliy aholi ishonchini qozonish, ular bilan yaqin aloqalar o'rnatish, shu orqali ular haqida to'liq va ishonchli ma'lumotlar to'plash imkonini beradi.

Etnografik tadqiqot usullari etnologik ma'lumotlarni to'plashning maxsus usullari hisoblanadi. Etnografik tadqiqot usullari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: kuzatish, suhbat, intervyu, so'rovnoma, fotografiya, video va audio yozuvlar, arxiv materiallarini o'rganish, etnografik kolleksiyalarni to'plash. Bu usullarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular yordamida etnografik ma'lumotlarning turli jihatlari o'rganiladi.

Kuzatish etnografik tadqiqotlarning eng asosiy va keng tarqalgan usuli hisoblanadi. Kuzatish usuli yordamida etnograf o'rganilayotgan xalqning hayot tarzini, urf-odatlarini, marosimlarini, mehnat faoliyatini bevosita kuzatish imkoniga ega bo'ladi. Kuzatishning bir necha turlari mavjud: bevosita kuzatish, bilvosita kuzatish, ishtirokli kuzatish, ishtirok etmagan holda kuzatish. Bevosita kuzatishda etnograf o'rganilayotgan xalq hayotini bevosita kuzatadi. Bilvosita kuzatishda etnograf o'rganilayotgan xalq hayotini boshqa shaxslar orqali o'rganadi. Ishtirokli kuzatishda etnograf o'rganilayotgan xalq hayotida bevosita ishtirok etadi, ular bilan birga yashaydi, mehnat qiladi, marosimlarda ishtirok etadi. Ishtirok etmagan holda kuzatishda etnograf o'rganilayotgan xalq hayotida ishtirok etmaydi, ularni chetdan kuzatadi.

Suhbat usuli etnografik tadqiqotlarda keng qo'llaniladigan usullardan biri hisoblanadi. Suhbat usuli yordamida etnograf o'rganilayotgan xalq vakillari bilan suhbatlashib, ular haqida ma'lumotlar to'playdi. Suhbat usuli etnografga xalq og'zaki ijodi namunalarini, urf-odatlar, marosimlar, an'analar haqidagi ma'lumotlarni to'plash imkonini beradi. Suhbat usuli yordamida etnograf o'rganilayotgan xalqning o'tmishi, tarixi, madaniyati haqida ma'lumotlar to'plashi mumkin.

Intervyu usuli suhbat usuliga o'xshash bo'lib, bunda etnograf o'rganilayotgan xalq vakillari bilan maxsus tayyorlangan savollar asosida suhbatlashadi. Intervyuning bir necha turlari mavjud: strukturalashtirilgan intervyu, yarim strukturalashtirilgan intervyu, strukturalashtirilmagan intervyu. Strukturalashtirilgan intervyuda etnograf oldindan tayyorlangan aniq savollar asosida suhbatlashadi. Yarim strukturalashtirilgan intervyuda etnograf oldindan tayyorlangan savollar bilan birga, suhbat davomida tug'ilgan qo'shimcha savollarni ham beradi. Strukturalashtirilmagan intervyuda etnograf oldindan tayyorlangan savollarsiz, erkin suhbatlashadi.

So'rovnoma usuli etnografik ma'lumotlarni to'plashning yana bir usuli hisoblanadi. So'rovnoma usuli yordamida etnograf ko'p sonli respondentlardan ma'lumotlar to'plash imkoniga ega bo'ladi. So'rovnomalarda yozma va og'zaki bo'lishi mumkin. Yozma so'rovnomalarda respondentlar oldindan tayyorlangan anketa

savollariga yozma javob beradilar. Og'zaki so'rovlarda respondentlar savollarga og'zaki javob beradilar, etnograf esa ularning javoblarini qayd etib boradi.

Fotografiya, video va audio yozuvlar etnografik ma'lumotlarni qayd etish va saqlashning zamonaviy usullari hisoblanadi. Fotografiya usuli yordamida etnograf o'rganilayotgan xalqning moddiy madaniyati, turmush tarzi, urf-odatlarini, marosimlari bilan bog'liq tasviriy ma'lumotlarni qayd etadi. Fotografiya usuli etnografga o'rganilayotgan xalqning moddiy madaniyati, turmush tarzi haqida aniq tasviriy ma'lumotlarga ega bo'lish imkonini beradi. Video yozuvlar usuli yordamida etnograf o'rganilayotgan xalqning marosimlari, bayramlari, mehnat faoliyati haqida harakatli tasviriy ma'lumotlarni qayd etadi. Video yozuvlar etnografga o'rganilayotgan xalqning marosimlari, bayramlari, mehnat faoliyati haqida to'liq ma'lumotlarga ega bo'lish imkonini beradi. Audio yozuvlar usuli yordamida etnograf o'rganilayotgan xalqning og'zaki ijodi, xalq qo'shiqlari, musiqa asbobi sadolari haqida ma'lumotlar to'playdi.

Arxiv materiallarini o'rganish usuli etnografik tadqiqotlarda qo'llaniladigan usullardan biri hisoblanadi. Arxiv materiallarini o'rganish usuli yordamida etnograf o'rganilayotgan xalq haqida tarixiy ma'lumotlarga ega bo'ladi. Arxiv materiallaridagi ma'lumotlar dala tadqiqotlarida to'plangan ma'lumotlarni to'ldirish, qiyoslash, tasdiqlash imkonini beradi. Etnografik kolleksiyalarni to'plash usuli ham etnografik tadqiqotlarda qo'llaniladigan usullardan biri hisoblanadi. Etnografik kolleksiyalarga o'rganilayotgan xalqning moddiy madaniyati namunalari, hunarmandchilik buyumlari, kiyim-kechaklar, bezaklar, ro'zg'or buyumlari, mehnat qurollari kiradi. Etnografik kolleksiyalar muzeylarda saqlanadi va namoyish etiladi.

Dala etnografik ekspeditsiyalarni tayyorlash etnografik tadqiqotlarning muhim bosqichi hisoblanadi. Dala etnografik ekspeditsiyalar jamoaviy tadqiqot turi bo'lib, unda bir necha etnograflar ishtirok etadi. Dala etnografik ekspeditsiyalarni tayyorlash quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: ekspeditsiya mavzusini belgilash, ekspeditsiya maqsadi va vazifalarini aniqlash, ekspeditsiya dasturini tuzish, ekspeditsiya hududini belgilash, ekspeditsiya ishtirokchilarini aniqlash, ekspeditsiya muddat va muddatlarini belgilash, ekspeditsiya uchun zarur asbob-uskunalarini tayyorlash, ekspeditsiya uchun moliyaviy mablag'larni aniqlash.

Ekspeditsiya mavzusi etnologiya fanining dolzarb muammolariga bag'ishlangan bo'lishi, ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lishi kerak. Ekspeditsiya maqsadi va vazifalari aniq belgilanishi kerak. Bu ekspeditsiya davomida qanday ma'lumotlar to'plash kerakligini aniqlashga yordam beradi. Ekspeditsiya dasturi ekspeditsiya davomida bajarilishi kerak bo'lgan ishlarning ketma-ketligini, har bir ishtirokchi bajarishi kerak bo'lgan ishlarni aniq belgilab beradi. Ekspeditsiya hududi ekspeditsiya mavzusi va maqsadiga muvofiq tanlanadi. Ekspeditsiya ishtirokchilari ekspeditsiya mavzusi va maqsadiga muvofiq tanlanadi. Ekspeditsiyada turli soha mutaxassislari, masalan, etnograflar, tarixchilar, tilshunoslar, folklorchilar, antropologlar, sotsiologlar,

fotograflar, chizmakeklar va boshqalar ishtirok etishi mumkin. Ekspeditsiya muddat va muddatlari ekspeditsiya maqsadi va vazifalari, ekspeditsiya hududining hajmi va o'ziga xos xususiyatlari, moliyaviy mablag'lar hisobga olingan holda belgilanadi. Ekspeditsiya uchun zarur asbob-uskunalar ekspeditsiya maqsadi va vazifalariga muvofiq tanlanadi. Ekspeditsiya uchun moliyaviy mablag'lar ekspeditsiya muddat va muddatlari, ishtirokchilar soni, zarur asbob-uskunalar hisobga olingan holda belgilanadi.

Dala ishlarining asosiy turlari etnografik ma'lumotlarni to'plashning o'ziga xos usullari hisoblanadi. Dala ishlarining asosiy turlariga quyidagilarni kiritish mumkin: kuzatish, suhbat va intervyu o'tkazish, so'rovnomalar o'tkazish, fotografiya, video va audio yozuvlar olish, o'lchash ishlari, chizish ishlari, etnografik kolleksiyalar to'plash, arxiv materiallarini o'rganish. Bu ishlarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular yordamida etnografik ma'lumotlarning turli jihatlari o'rganiladi.

Kuzatish ishlari etnografik tadqiqotlarning asosiy turi hisoblanadi. Kuzatish ishlari davomida etnograf o'rganilayotgan xalqning hayot tarzini, urf-odatlarini, marosimlarini, mehnat faoliyatini bevosita kuzatadi va ma'lumotlar to'playdi. Kuzatish ishlari rejali ravishda olib borilishi, kuzatish natijalari muntazam ravishda qayd etib borilishi kerak. Kuzatish natijalarini qayd etish uchun kuzatish kundaligidan foydalaniladi. Kuzatish kundaligiga kuzatish vaqti, joyi, kuzatilayotgan hodisa yoki jarayonning batafsil tavsifi, etnografning o'z mulohazalari yozib boriladi.

Suhbat va intervyu o'tkazish ishlari ham etnografik tadqiqotlarning asosiy turlaridan biri hisoblanadi. Suhbat va intervyu o'tkazish ishlari davomida etnograf o'rganilayotgan xalq vakillari bilan suhbatlashib, ular haqida ma'lumotlar to'playdi. Suhbat va intervyu o'tkazish ishlari rejali ravishda olib borilishi, suhbat va intervyu natijalari muntazam ravishda qayd etib borilishi kerak. Suhbat va intervyu natijalarini qayd etish uchun yozib olish daftari, diktofon, videokameradan foydalaniladi. Suhbat va intervyu o'tkazishda respondentning ismi, familiyasi, yoshi, ijtimoiy kelib chiqishi, kasbi, yashash joyi kabi ma'lumotlar ham qayd etib boriladi.

So'rovnomalar o'tkazish ishlari etnografik ma'lumotlarni to'plashning yana bir turi hisoblanadi. So'rovnomalar o'tkazish ishlari davomida etnograf ko'p sonli respondentlardan ma'lumotlar to'playdi. So'rovnomalar o'tkazish ishlari rejali ravishda olib borilishi, so'rovnoma natijalari muntazam ravishda qayd etib borilishi kerak. So'rovnoma natijalarini qayd etish uchun anketa blankalaridan foydalaniladi. So'rovnoma o'tkazishda respondentlarning umumiy ma'lumotlari (ismi, familiyasi, yoshi, ijtimoiy kelib chiqishi, kasbi, yashash joyi) ham qayd etib boriladi.

Fotografiya, video va audio yozuvlar olish ishlari etnografik ma'lumotlarni qayd etish va saqlashning zamonaviy usullari hisoblanadi. Fotografiya ishlari davomida etnograf o'rganilayotgan xalqning moddiy madaniyati, turmush tarzi, urf-odatlarini, marosimlari bilan bog'liq tasviriy ma'lumotlarni qayd etadi. Fotografiya ishlarini olib borishda fotoapparatdan foydalaniladi. Har bir fotosurat uchun fotosurat raqami, suratga

olish vaqti, joyi, suratda aks ettirilgan hodisa yoki predmetning tavsifi qayd etib boriladi. Video yozuvlar olish ishlari davomida etnograf o'rganilayotgan xalqning marosimlari, bayramlari, mehnat faoliyati haqida harakatli tasviriy ma'lumotlarni qayd etadi. Video yozuvlar olish ishlarini olib borishda videokameradan foydalaniladi. Har bir video yozuv uchun video yozuv raqami, video yozuv olish vaqti, joyi, video yozuvda aks ettirilgan hodisa yoki jarayonning tavsifi qayd etib boriladi. Audio yozuvlar olish ishlari davomida etnograf o'rganilayotgan xalqning og'zaki ijodi, xalq qo'shiqlari, musiqa asbobi sadolari haqida ma'lumotlar to'playdi. Audio yozuvlar olish ishlarini olib borishda diktofondan foydalaniladi. Har bir audio yozuv uchun audio yozuv raqami, audio yozuv olish vaqti, joyi, audio yozuvda aks ettirilgan ma'lumotlarning tavsifi qayd etib boriladi.

O'lchash ishlari etnografik ma'lumotlarni to'plashning yana bir turi hisoblanadi. O'lchash ishlari davomida etnograf o'rganilayotgan xalqning moddiy madaniyati namunalari, hunarmandchilik buyumlari, kiyim-kechaklar, bezaklar, ro'zg'or buyumlari, mehnat qurollari, turargohlar, xo'jalik binolari kabi obyektlarning o'lchamlari, proporsiyalari haqida ma'lumotlar to'playdi. O'lchash ishlarini olib borishda o'lchov asboblari (metr, lineyka, sirkul va boshqalar)dan foydalaniladi. Har bir o'lchash uchun o'lchash vaqti, joyi, o'lchangan obyektning tavsifi, o'lchovlar qayd etib boriladi.

Chizish ishlari ham etnografik ma'lumotlarni to'plashning muhim turi hisoblanadi. Chizish ishlari davomida etnograf o'rganilayotgan xalqning moddiy madaniyati namunalari, hunarmandchilik buyumlari, kiyim-kechaklar, bezaklar, ro'zg'or buyumlari, mehnat qurollari, turargohlar, xo'jalik binolari kabi obyektlarning chizmalarini tayyorlaydi. Chizish ishlarini olib borishda chizish asboblari (qog'oz, qalam, chizg'ich, sirkul va boshqalar)dan foydalaniladi. Har bir chizma uchun chizish vaqti, joyi, chizilgan obyektning tavsifi, o'lchovlari qayd etib boriladi.

Etnografik kolleksiyalar to'plash ishlari etnografik ma'lumotlarni to'plashning muhim turi hisoblanadi. Etnografik kolleksiyalar to'plash ishlari davomida etnograf o'rganilayotgan xalqning moddiy madaniyati namunalari, hunarmandchilik buyumlari, kiyim-kechaklar, bezaklar, ro'zg'or buyumlari, mehnat qurollari kabi obyektlarni to'playdi. Etnografik kolleksiyalarni to'plashda har bir predmet uchun predmet raqami, to'plash vaqti, joyi, predmetning tavsifi, o'lchamlari, qo'llanishi, predmetni tayyorlash texnologiyasi, predmetning egasi haqida ma'lumotlar qayd etib boriladi. Etnografik kolleksiyalar muzeylarda saqlanadi va namoyish etiladi.

Arxiv materiallarini o'rganish ishlari ham etnografik tadqiqotlarning muhim turi hisoblanadi. Arxiv materiallarini o'rganish ishlari davomida etnograf o'rganilayotgan xalq haqidagi tarixiy hujjatlarni, materiallarni o'rganadi. Arxiv materiallarini o'rganishda har bir hujjat uchun hujjat raqami, hujjat saqlangan arxiv nomi, fondi, ro'yxati, ishi, varaqlar raqami, hujjatning tavsifi qayd etib boriladi. Arxiv materiallaridan

olingan ma'lumotlar dala tadqiqotlarida to'plangan ma'lumotlarni to'ldirish, qiyoslash, tasdiqlash imkonini beradi.

Etnografiyada dala ekspeditsiyalarini olib borish uchun ishlab chiqilgan umumiy metodik va asosiy amaliy usullar etnografik tadqiqotlarni muvaffaqiyatli o'tkazish imkonini beradi. Bu usullar etnografik ma'lumotlarni to'plash, qayd etish, saqlash, tahlil qilish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Umumiy metodik usullar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: dala tadqiqotlarini tayyorlash, dala tadqiqotlarini o'tkazish, to'plangan ma'lumotlarni qayta ishlash. Asosiy amaliy usullar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: kuzatish, suhbat va intervyu, so'rovnoma, fotografiya, video va audio yozuvlar, o'lchash, chizish, etnografik kolleksiyalar to'plash, arxiv materiallarini o'rganish.

Dala tadqiqotlarini tayyorlash metodik usuli quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: tadqiqot mavzusini belgilash, tadqiqot maqsadi va vazifalarini aniqlash, tadqiqot rejasini tuzish, tadqiqot metodlarini tanlash, tadqiqot hududini aniqlash, tadqiqot obyektni tanlash, tadqiqot uchun zarur asbob-uskunalarni tayyorlash, tadqiqot hududiga oid mavjud adabiyotlarni o'rganish.

Dala tadqiqotlarini o'tkazish metodik usuli quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: tadqiqot hududiga borish, tadqiqot obyekti bilan tanishish, mahalliy aholi bilan aloqa o'rnatish, etnografik ma'lumotlarni to'plash, to'plangan ma'lumotlarni qayd etib borish. To'plangan ma'lumotlarni qayta ishlash metodik usuli quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: to'plangan ma'lumotlarni tartibga solish, ma'lumotlarni tizimlashtirish, ma'lumotlarni tahlil qilish, xulosalar chiqarish, tadqiqot natijalarini rasmiylashtirish.

Kuzatish amaliy usuli etnografik tadqiqotlarning asosiy amaliy usuli hisoblanadi. Kuzatish amaliy usuli yordamida etnograf o'rganilayotgan xalqning hayot tarzini, urf-odatlarini, marosimlarini, mehnat faoliyatini bevosita kuzatadi va ma'lumotlar to'playdi. Kuzatish usulining afzalligi shundaki, etnograf o'rganilayotgan xalqning hayotini bevosita, to'liq va har tomonlama o'rganish imkoniga ega bo'ladi. Kuzatish usulining kamchiligi esa etnografning o'rganilayotgan xalq hayotiga ta'sir ko'rsatishi, bu esa xalq hayotining tabiiy kechishini buzishi mumkin.

Suhbat va intervyu amaliy usuli etnografik tadqiqotlarda keng qo'llaniladigan amaliy usullardan biri hisoblanadi. Suhbat va intervyu amaliy usuli yordamida etnograf o'rganilayotgan xalq vakillari bilan suhbatlashib, ular haqida ma'lumotlar to'playdi. Suhbat va intervyu usulining afzalligi shundaki, etnograf o'rganilayotgan xalq vakillari bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot qilish, ulardan bevosita ma'lumotlar olish imkoniga ega bo'ladi. Suhbat va intervyu usulining kamchiligi esa respondentlarning ba'zan noto'g'ri ma'lumotlar berishi, ma'lumotlarni yashirishi yoki buzib ko'rsatishi mumkin.

So'rovnoma amaliy usuli etnografik ma'lumotlarni to'plashning yana bir amaliy usuli hisoblanadi. So'rovnoma amaliy usuli yordamida etnograf ko'p sonli respondentlardan ma'lumotlar to'plash imkoniga ega bo'ladi. So'rovnoma usulining

afzalligi shundaki, etnograf qisqa vaqt ichida ko'p sonli respondentlardan ma'lumotlar to'plash imkoniga ega bo'ladi. So'rovnoma usulining kamchiligi esa respondentlarning savollarga yuzaki javob berishi, javoblarni o'ylab topishi mumkin.

Fotografiya, video va audio yozuvlar amaliy usuli etnografik ma'lumotlarni qayd etish va saqlashning zamonaviy amaliy usullari hisoblanadi. Bu usullarning afzalligi shundaki, etnograf o'rganilayotgan xalqning hayoti, madaniyati, urf-odatlarini haqida aniq va to'liq ma'lumotlarga ega bo'ladi, bu ma'lumotlarni uzoq vaqt saqlash imkoniga ega bo'ladi. Bu usullarning kamchiligi esa texnik vositalarning buzilishi, ma'lumotlarning yo'qolishi mumkin.

O'lchash amaliy usuli etnografik ma'lumotlarni to'plashning yana bir amaliy usuli hisoblanadi. O'lchash amaliy usuli yordamida etnograf o'rganilayotgan xalqning moddiy madaniyati namunalari, hunarmandchilik buyumlari, kiyim-kechaklar, bezaklar, ro'zg'or buyumlari, mehnat qurollari, turargohlar, xo'jalik binolari kabi obyektlarning o'lchamlari, proporsiyalari haqida aniq ma'lumotlar to'playdi. O'lchash usulining afzalligi shundaki, etnograf o'rganilayotgan obyektlar haqida aniq miqdoriy ma'lumotlarga ega bo'ladi. O'lchash usulining kamchiligi esa o'lchash asboblarning xatoliklari, o'lchash jarayonining murakkabligi va ko'p vaqt talabi.

Chizish amaliy usuli ham etnografik ma'lumotlarni to'plashning muhim amaliy usuli hisoblanadi. Chizish amaliy usuli yordamida etnograf o'rganilayotgan xalqning moddiy madaniyati namunalari, hunarmandchilik buyumlari, kiyim-kechaklar, bezaklar, ro'zg'or buyumlari, mehnat qurollari, turargohlar, xo'jalik binolari kabi obyektlarning chizmalarini tayyorlaydi. Chizish usulining afzalligi shundaki, etnograf o'rganilayotgan obyektlarning tashqi ko'rinishi, tuzilishi haqida to'liq ma'lumotlarga ega bo'ladi. Chizish usulining kamchiligi esa chizish jarayonining murakkabligi va ko'p vaqt talabi.

Etnografik kolleksiyalar to'plash amaliy usuli etnografik ma'lumotlarni to'plashning muhim amaliy usuli hisoblanadi. Etnografik kolleksiyalar to'plash amaliy usuli yordamida etnograf o'rganilayotgan xalqning moddiy madaniyati namunalari, hunarmandchilik buyumlari, kiyim-kechaklar, bezaklar, ro'zg'or buyumlari, mehnat qurollari kabi obyektlarni to'playdi. Etnografik kolleksiyalar to'plash usulining afzalligi shundaki, etnograf o'rganilayotgan xalqning moddiy madaniyati namunalari bevosita, asl ko'rinishda saqlash va o'rganish imkoniga ega bo'ladi. Etnografik kolleksiyalar to'plash usulining kamchiligi esa etnografik predmetlarni saqlash, tashish, konservatsiya qilish muammolari.

Arxiv materiallarini o'rganish amaliy usuli ham etnografik tadqiqotlarning muhim amaliy usuli hisoblanadi. Arxiv materiallarini o'rganish amaliy usuli yordamida etnograf o'rganilayotgan xalq haqidagi tarixiy hujjatlarni, materiallarni o'rganadi. Arxiv materiallarini o'rganish usulining afzalligi shundaki, etnograf o'rganilayotgan xalq haqidagi tarixiy ma'lumotlarga ega bo'ladi, bu ma'lumotlarni dala tadqiqotlarida

to'plangan ma'lumotlar bilan qiyoslash imkoniga ega bo'ladi. Arxiv materiallarini o'rganish usulining kamchiligi esa arxiv materiallarining to'liq saqlanmaganligi, ularning tushunarsizligi, arxivlardan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi.

Yuqorida keltirilgan umumiy metodik va asosiy amaliy usullarning har biri etnografik tadqiqotlarning ma'lum bosqichida qo'llaniladi. Bu usullarni to'g'ri qo'llash etnografik tadqiqotlarni muvaffaqiyatli o'tkazish, etnografik ma'lumotlarni to'liq va ishonchli to'plash, saqlash, tahlil qilish imkonini beradi. Etnologiya fani rivojlanishi bilan bu usullar ham takomillashib bormoqda, yangi usullar, zamonaviy texnologiyalar joriy etilmoqda. Bu esa etnologiya fanining imkoniyatlarini kengaytirmoqda, tadqiqotlar sifatini oshirmoqda.

Etnologiya fani o'ziga xos tadqiqot usullariga ega bo'lib, ular orasida dala etnografik tadqiqotlari alohida o'rin egallaydi. Dala etnografik tadqiqotlarini tashkil etish, ularni tayyorlash va o'tkazish etnologik izlanishlarning muhim bosqichi hisoblanadi. Etnologiyaning tadqiqot usullarini, dala etnografik tadqiqotlarini tashkil etish, etnografik tadqiqot usullarini, dala etnografik ekspeditsiyalarni tayyorlash, dala ishlarining asosiy turlarini, etnografiyada dala ekspeditsiyalarini olib borish uchun ishlab chiqilgan umumiy metodik va asosiy amaliy usullarini bilish va to'g'ri qo'llash etnologik tadqiqotlarni muvaffaqiyatli o'tkazish, ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi. Bu esa etnologiya fanining rivojlanishiga, jamiyat va madaniyat haqidagi bilimlarning boyishiga, madaniy xilma-xillikni saqlash va rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Jabborov I. Antropologiya asoslari. Toshkent: O'zbekiston, 2019.
2. Arifxanova Z.X., Zununova G.Sh. Etnologiya: uslubiy qo'llanma. Toshkent: Universitet, 2018.
3. Ashirov A. Etnologiya. O'quv qo'llanma. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017.
4. Bernard H.R. Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches. 6th edition. Lanham: Rowman & Littlefield, 2018.
5. Hammersley M., Atkinson P. Ethnography: Principles in Practice. 4th edition. London: Routledge, 2019.

4-MAVZU: ETNOLOGIYA NAZARIY MUAMMOLARI VA ILMIY MAKTABLARI. (2 soat).

Reja:

- 4.1. Etnologiyaning nazariy muammolari va ilmiy maktablari. Evolyusiya g'oyasi.
- 4.2. Etnologiya XIX asrning oxiri-XX asrning boshlarida.
- 4.3. Zamonaviy etnologiyaning Yevropa va Shimoliy Amerikadagi holati.

Tayanch iboralar: evolyutsionizm maktabi, diffuzionizm nazariyasi, madaniyat doiralari, funksional antropologiya, Strukturaviy tahlil, interpretativ antropologiya, madaniyat morfologiyasi, monoteizm nazariyasi, etnos nazariyasi, madaniyatlarda muloqot

Etnologiya fani bir necha yuz yillik taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Bu davr ichida fan doirasida turli nazariyalar, konsepsiyalar paydo bo'ldi, ilmiy maktablar shakllandi. Etnologiya fani tarixida paydo bo'lgan har bir nazariya, har bir ilmiy maktab fan taraqqiyotiga ma'lum hissa qo'shdi, uning nazariy-metodologik asoslarini boyitdi. Etnologiyaning turli nazariy muammolari va ilmiy maktablarini o'rganish fanning taraqqiyot yo'lini, uning nazariy fikrlash tarixini tushunishga yordam beradi.

Etnologiya fanining rivojlanishi bevosita insoniyatning o'zini o'rganish, o'zligini anglash, o'z tarixini va madaniyatini o'rganish jarayoni bilan bog'liq. Inson o'z tabiatini va mohiyatini anglashga harakat qilar ekan, o'z-o'zidan bu jarayonda insoniyat tarixini, turli xalqlarning rivojlanish qonuniyatlarini, ularning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga ehtiyoj sezadi. Shunday qilib, insoniyat taraqqiyoti davomida etnologik bilimlar shakllanib bordi, bu bilimlar tizimga solindi va natijada etnologiya fani vujudga keldi.

Etnologiyaning ilk nazariy muammolari qadimgi davrlarda paydo bo'lgan. Qadimgi Misr, Xitoy, Hindiston, Yunoniston, Rim kabi qadimiy sivilizatsiyalarda turli xalqlar, ularning urf-odatlarini, marosimlari, dinlari haqidagi ma'lumotlar to'plangan. Qadimgi yunon va rim mualliflarining asarlarida turli xalqlar, ularning madaniyati, turmush tarzi haqida qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Masalan, Gerodotning "Tarix" asarida skiflar, misrliklar, fors va boshqa xalqlarning hayoti tasvirlangan. Strabon, Platon, Aristotel kabi mutafakkirlar ham o'z asarlarida turli xalqlar haqida ma'lumotlar keltirishgan.

O'rta asrlarda ham turli xalqlar haqidagi ma'lumotlar to'planishda davom etdi. Bu davrda yashagan sayyohlar, savdogarlar, diplomatlar o'z sayohatlari haqida yozgan asarlarida turli xalqlar, ularning madaniyati, turmush tarzi, urf-odatlarini haqida ma'lumotlar keltirganlar. Masalan, Marko Poloning "Safarlar kitobi"da Sharq mamlakatlari xalqlari haqida, Ibn Battutaning asarlarida Shimoliy Afrika, Yaqin va O'rta

Sharq, Hindiston va boshqa hududlardagi xalqlar haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

Buyuk geografik kashfiyotlar davri etnologiya fani taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Bu davrda evropaliklar dunyoning yangi hududlarini kashf etdilar, yangi xalqlar bilan tanishdilar. Natijada Yevropa mamlakatlarida Osiyo, Afrika, Amerika va Okeaniya xalqlari haqidagi ma'lumotlar to'plandi. Bu ma'lumotlar asosida turli xalqlarning tasnifi, ularning rivojlanish bosqichlari haqidagi nazariyalar paydo bo'la boshladi. Masalan, XVIII asrda fransuz ma'rifatparvar olimi J.J. Russo tomonidan "tabiiy holat" konsepsiyasi ilgari surildi. Bu konsepsiyaga ko'ra, insoniyat taraqqiyotining ilk bosqichida odamlar "tabiiy holat"da yashaganlar, ya'ni jamiyat va davlat bo'lmagan, odamlar tabiat qo'ynida erkin yashaganlar. Keyinchalik, mulkiy tengsizlik paydo bo'lishi natijasida jamiyat va davlat vujudga kelgan.

XIX asrga kelib, etnologiya fani mustaqil fan sohasi sifatida shakllana boshladi. Bu davrda turli xalqlar haqidagi ma'lumotlar to'planishi jadallashdi, bu ma'lumotlar tizimga solindi, tasnif qilindi, nazariy jihatdan umumlashtirildi. Natijada etnologiyaning ilk ilmiy maktablari paydo bo'la boshladi. Bu maktablar orasida evolyutsionizm (evolutsionistlar), diffuzionizm (diffuzionistlar), funksionalizm (funktionalistlar), strukturalizm (strukturalistlar) va boshqa maktablarni ajratib ko'rsatish mumkin. Bu maktablarning har biri etnologiya fanining nazariy-metodologik asoslarini boyitishga o'z hissasini qo'shdi.

Evolyutsiya g'oyasi etnologiya fanidagi ilk nazariy konsepsiyalardan biri hisoblanadi. Bu g'oya XIX asrning o'rtalarida paydo bo'lgan va tez orada etnologiya fanida yetakchi nazariy yo'nalishga aylangan. Evolyutsiya g'oyasi tabiatshunoslik fanlaridan, xususan, biologiyadan olingan bo'lib, uni etnologiyada qo'llash natijasida evolyutsionizm maktabi vujudga kelgan. Evolyutsionizm maktabi vakillari madaniyatning rivojlanishini biologik evolyutsiyaga qiyoslab o'rgana boshladilar. Ular madaniyatning rivojlanishi ham bir chiziqli, progressiv jarayon ekanligini, barcha xalqlar bir xil rivojlanish bosqichlaridan o'tishini ta'kidlaganlar. Bu nazariyaga ko'ra, madaniyat sodda shakllardan murakkab shakllarga, past darajadan yuqori darajaga, ibtidoiylikdan sivilizatsiyaga qarab rivojlanadi.

Evolyutsionizm maktabining asoschilari L.G. Morgan, E. Tayler, J. Frezer kabi olimlar hisoblanadi. Ular o'z tadqiqotlarida turli xalqlarning madaniyatini qiyoslab o'rganganlar va natijada madaniyatning rivojlanish bosqichlari haqidagi nazariyalarni ilgari surganlar. Masalan, amerikalik olim L.G. Morgan o'zining "Qadimgi jamiyat" nomli asarida jamiyatning rivojlanishini uch bosqichga bo'lgan: yovvoyilik, varvarlik va sivilizatsiya. Har bir bosqich o'z navbatida yana uch bo'limga bo'lingan: quyi, o'rta va yuqori darajalar. Morgan har bir bosqich va darajani ma'lum belgilar bilan tavsiflab bergan. Masalan, yovvoyilik bosqichining quyi darajasi odamlarning daraxtlarda yashashi, meva-chevalar va ildizlar bilan oziqlanishi, nutqning paydo bo'lishi bilan

tavsiflanadi. O'rta darajasi baliq ovlash va olov ishlatishning boshlanganligi bilan, yuqori darajasi esa kamon va o'qning ixtiro qilinishi, ovchilik va termachilik bilan shug'ullanishi bilan tavsiflanadi. Varvarlik bosqichining quyi darajasi sopol idishlarning kashf etilishi, o'rta darajasi Sharqda chorvachilik, G'arbda dehqonchilik bilan, yuqori darajasi temir qurollarning ishlab chiqarilishi va yozuvning paydo bo'lishi bilan tavsiflanadi. Sivilizatsiya bosqichi esa yozuvning paydo bo'lishi, shaharlashish, davlatning vujudga kelishi bilan tavsiflanadi.

Ingliz olimi E. Tayler ham o'z tadqiqotlarida madaniyatning evolyutsiyasi haqidagi g'oyalarni rivojlantirgan. Uning "Ibtidoiy madaniyat" nomli asarida madaniyatning rivojlanishi izchil, bosqichma-bosqich kechadigan jarayon ekanligi ta'kidlangan. Tayler madaniyatning rivojlanishini ko'p jihatdan o'xshash xususiyatlarga ega bo'lgan ibtidoiy jamiyatlarning mustaqil ravishda rivojlanishi, ularning madaniy yutuqlarining o'zaro o'xshashligi bilan bog'laydi. U "madaniyat qoldiqlari" nazariyasini ilgari surgan, bu nazariyaga ko'ra, zamonaviy jamiyatda mavjud bo'lgan madaniyat hodisalarining ko'pchiligi o'tmish davrlardan qolgan va ibtidoiy jamiyat bilan bog'liq. Masalan, zamonaviy jamiyatdagi ko'pgina urf-odatlar, marosimlar, an'analar ibtidoiy davrlardagi e'tiqodlar, marosimlarning qoldiqlari hisoblanadi. Tayler dinning kelib chiqishi haqidagi animistik nazariyani ham ishlab chiqqan, bu nazariyaga ko'ra, din jonlarning, ruhlarning mavjudligiga bo'lgan ishonchdan kelib chiqqan.

Ingliz olimi J. Frezer ham evolyutsionizm maktabining yirik vakili hisoblanadi. Uning "Oltin butoq" asarida din va magiyaning kelib chiqishi va rivojlanishi haqidagi nazariya ilgari surilgan. Frezerning fikricha, insoniyat fikrlash uslubining rivojlanishi uch bosqichdan iborat: magiya, din va fan. Dastlab odamlar tabiat hodisalarini magik usullar bilan tushuntirishga va ularga ta'sir ko'rsatishga harakat qilishgan. Keyinchalik, magik usullarning samarasizligi tushunilgach, odamlar tabiatdan ustun bo'lgan kuchlar, ya'ni xudolarga e'tiqod qila boshlaganlar. Nihoyat, fan rivojlanishi bilan, odamlar tabiat qonunlarini ilmiy asosda tushuna boshlaganlar.

Evolutsionizm maktabi etnologiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Bu maktab vakillari tomonidan to'plangan va tizimga solingan katta hajmdagi empirik material etnologiya fanining keyingi rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qildi. Shuningdek, ular tomonidan ishlab chiqilgan qiyosiy-tarixiy metod ham etnologik tadqiqotlarda keng qo'llanila boshlandi. Biroq, evolyutsionizm maktabining nazariy qarashlarida muayyan kamchiliklar ham mavjud edi. Xususan, ular barcha xalqlarning rivojlanishi bir xil bosqichlardan o'tadi deb hisoblaganlar, bu esa turli xalqlarning tarixiy rivojlanishidagi o'ziga xosliklarni, xususiyatlarni hisobga olmaslikka olib kelgan. Shuningdek, ular ko'proq madaniyatning rivojlanishidagi umumiy qonuniyatlarni izlaganlar, konkret xalqlarning madaniyatidagi o'ziga xosliklarni o'rganishga yetarlicha e'tibor bermaganlar.

XIX asrning oxiri - XX asrning boshlarida etnologiya fani rivojlanishida muhim o'zgarishlar yuz berdi. Bu davrda evolyutsionizm maktabining tanqidi ostida yangi ilmiy maktablar paydo bo'la boshladi. Bu maktablar evolyutsionistlarning bir qator nazariy qarashlarini tanqid qildilar va o'z nazariy konsepsiyalarini ilgari surdilar. Bu maktablar orasida diffuzionizm, funksionalizm, strukturalizm kabi maktablarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Diffuzionizm maktabi XIX asrning oxiri - XX asrning boshlarida paydo bo'lgan. Bu maktab vakillari evolyutsionistlarning barcha xalqlar bir xil rivojlanish bosqichlaridan o'tadi degan g'oyasini tanqid qildilar. Ular madaniyatning rivojlanishi ko'p jihatdan madaniy elementlarning bir xalqdan boshqasiga o'tishi, ya'ni diffuziyasi orqali yuz beradi deb hisobladilar. Diffuzionizm maktabining yirik vakillari F. Ratsel, L. Frobenius, F. Grebner, V. Shmidt kabi olimlar hisoblanadi. Ular o'z tadqiqotlarida madaniyat elementlarining tarqalishi, madaniyat areallari, madaniyat doiralari kabi masalalarga katta e'tibor berganlar.

Diffuzionizm maktabi vakillari madaniyatning tarqalishi haqidagi nazariyani ishlab chiqqanlar. Bu nazariyaga ko'ra, madaniyatning ko'pgina elementlari bir markazda paydo bo'lib, keyin turli yo'llar bilan boshqa hududlarga tarqalgan. Madaniyat elementlarining tarqalishi savdo aloqalari, migratsiya, urushlar va boshqa yo'llar orqali yuz bergan. Diffuzionistlar madaniyat elementlarining o'xshashligini ularning umumiy kelib chiqishi bilan bog'laganlar. Ular madaniyat elementlarining o'xshashligi evolyutsion jarayonlar natijasida emas, balki madaniyat elementlarining bir xalqdan boshqasiga o'tishi natijasida yuzaga kelgan deb hisoblaganlar. Diffuzionistlarning fikricha, insoniyat tarixida birlamchi madaniyat o'choqlari mavjud bo'lgan va ulardan keyin madaniyat elementlari butun dunyoga tarqalgan.

Nemis olimi F. Ratsel diffuzionizm maktabining asoschisi hisoblanadi. U o'zining "Antropogeografiya" asarida madaniyat geografiyasi, madaniyat elementlarining geografik tarqalishi, madaniyat va geografik muhit o'rtasidagi bog'liqlik kabi masalalarni ko'tarib chiqqan. Ratsel madaniyat elementlarining o'xshashligini ularning umumiy kelib chiqishi bilan bog'lagan. Uning fikricha, madaniyat elementlarining o'xshashligi ularning bir madaniyat markazidan tarqalganligi bilan izohlanadi. Ratsel madaniyat markazlari haqidagi g'oyani ilgari surgan, bu g'oyaga ko'ra, madaniyat elementlari ma'lum markazlarda paydo bo'lib, so'ngra boshqa hududlarga tarqalgan.

Nemis olimi L. Frobenius ham diffuzionizm maktabining yirik vakili hisoblanadi. U "madaniyat doiralari" nazariyasini ishlab chiqqan, bu nazariyaga ko'ra, madaniyatning rivojlanishi ma'lum madaniyat doiralarning paydo bo'lishi va tarqalishi orqali yuz beradi. Frobenius "madaniyat morfologiyasi" tushunchasini kiritgan, uning fikricha, har bir madaniyat o'ziga xos "ruhi" (paydeyma)ga ega, bu "ruh" madaniyatning barcha elementlarida o'z ifodasini topadi. Frobenius Afrika xalqlari madaniyatini o'rganish asosida bir qator madaniyat doiralarini ajratib ko'rsatgan.

Nemis olimi F. Grebner ham diffuzionizm maktabining yirik vakili hisoblanadi. U madaniyat doiralari nazariyasini yanada rivojlantirib, "madaniyat qatlamlari" nazariyasini ishlab chiqqan. Bu nazariyaga ko'ra, har bir madaniyatda bir necha madaniy qatlamlar mavjud bo'lib, ular turli vaqtlarda va turli joylardan kelgan madaniyat elementlaridan tashkil topgan. Grebner madaniy aloqalarni aniqlash uchun bir qator mezonlarni ishlab chiqqan: shakl o'xshashligi mezoni, miqdoriy o'xshashlik mezoni va boshqalar.

Avstriyalik olim V. Shmidt ham diffuzionizm maktabining yirik vakili hisoblanadi. U Grebnerning g'oyalarini rivojlantirib, "tarixiy-madaniy doiralar" nazariyasini ishlab chiqqan. Bu nazariyaga ko'ra, dunyoda bir necha birlamchi va ikkilamchi madaniyat doiralari mavjud bo'lib, ular bir-biridan madaniy elementlarining o'ziga xosligi bilan farq qiladi. Shmidt dastlabki madaniyat markazlarini aniqlashga harakat qilgan va natijada ibtidoiy monoteizm nazariyasini ilgari surgan. Bu nazariyaga ko'ra, insoniyatning dastlabki diniy tasavvurlari monoteistik bo'lgan, ya'ni odamlar dastlab yagona xudoga e'tiqod qilganlar, keyinchalik esa politeizm, ya'ni ko'p xudolik paydo bo'lgan.

Diffuzionizm maktabining vakillari etnologiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar. Ular madaniyat elementlarining tarqalishi, madaniyat areallari, madaniyat doiralari kabi masalalarni o'rganib, etnologiyaning nazariy-metodologik asoslarini boyitdilar. Biroq, bu maktab vakillarining nazariy qarashlarida ham ma'lum kamchiliklar mavjud edi. Xususan, ular madaniyat elementlarining o'xshashligini faqat diffuziya bilan bog'laganlar, bu esa parallel rivojlanish imkoniyatlarini inkor etishga olib kelgan. Shuningdek, ular ko'proq madaniyat elementlarining tarqalishiga e'tibor berganlar, madaniyatning o'zgarishi, rivojlanishi, yangi madaniyat elementlarining paydo bo'lishi kabi masalalarga yetarlicha e'tibor qaratmaganlar.

XX asrning boshlarida etnologiya fanida yana bir yangi yo'nalish - funksionalizm maktabi paydo bo'ldi. Bu maktab vakillari B. Malinovski va A. Radkliff-Braun kabi olimlar hisoblanadi. Funksionalizm maktabi vakillari ham evolyutsionizm va diffuzionizm maktablarining nazariy qarashlarini tanqid qildilar. Ular madaniyatning rivojlanishini tarixiy jihatdan emas, balki funksional jihatdan o'rganishga e'tibor qaratdilar. Ularning fikricha, har bir madaniyat elementi ma'lum funksiyani bajaradi va madaniyat tizimidagi o'zgarishlar elementlarning funksiyalari o'zgarishi natijasida yuz beradi.

Funksionalizm maktabining asoschisi ingliz etnologi B. Malinovski hisoblanadi. U ishtirokli kuzatish metodini etnologik tadqiqotlarga joriy etgan. Malinovski bir necha yil davomida Yangi Gvineyadagi Trobrian orollarida yashab, mahalliy aholining turmush tarzini, madaniyatini, urf-odatlarini o'rgangan. Uning fikricha, har bir madaniyat insonning biologik va psixologik ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladi. Malinovski madaniyatning funksional nazariyasini ishlab chiqqan, bu nazariyaga ko'ra,

madaniyatning har bir elementi ma'lum funksiyani bajaradi va bu funksiya insonning ehtiyojlari bilan bog'liq. Masalan, din insonning xavfsizlikka bo'lgan ehtiyojini qondiradi, oila va qarindoshlik tizimlari insonning ko'payishga bo'lgan ehtiyojini qondiradi va hokazo. Malinovski "madaniyat" tushunchasiga yangicha ta'rif bergan, uning fikricha, madaniyat - bu insonning biologik va psixologik ehtiyojlarini qondirish uchun yaratilgan sun'iy muhit.

Funksionalizm maktabining yana bir yirik vakili ingliz etnologi A. Radkliff-Braun hisoblanadi. U "ijtimoiy antropologiya" tushunchasini kiritgan va etnologiyani ijtimoiy antropologiya deb atagan. Radkliff-Braun jamiyatni o'ziga xos organizm deb hisoblagan va ijtimoiy hodisalarni biologik hodisalarga qiyoslab o'rgangan. Uning fikricha, har bir ijtimoiy hodisa, har bir madaniyat elementi jamiyat tizimida ma'lum funksiyani bajaradi. Jamiyatning rivojlanishi bu elementlarning funksiyalari o'zgarishi natijasida yuz beradi. Radkliff-Braun ijtimoiy tuzilmalar va ular o'rtasidagi funksional aloqalarni o'rganishga katta e'tibor bergan. U totemizm, qarindoshlik tizimlari, ibtidoiy dinlar kabi masalalarni o'rganib, bir qator nazariy konsepsiyalarni ilgari surgan.

Funksionalizm maktabi etnologiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Bu maktab vakillari tomonidan ishlab chiqilgan funksional yondashuv etnologik tadqiqotlarda keng qo'llanila boshlangan. Ular tomonidan joriy etilgan ishtirokli kuzatish metodi ham etnologik tadqiqotlarda keng qo'llanila boshlangan. Biroq, bu maktab vakillarining nazariy qarashlarida ham ma'lum kamchiliklar mavjud edi. Xususan, ular madaniyatning tarixiy rivojlanishiga yetarlicha e'tibor qaratmaganlar, madaniyat elementlarining funksiyalarini o'rganishga ko'proq e'tibor berganlar.

XX asrning o'rtalarida etnologiya fanida strukturalizm maktabi paydo bo'ldi. Bu maktab vakillari madaniyatni ma'lum strukturaviy qonuniyatlar asosida o'rganishga e'tibor qaratdilar. Ular madaniyat elementlarining o'zaro bog'liqligini, ularning strukturaviy aloqalarini o'rgandilar. Strukturalizm maktabining asoschisi fransuz etnologi K. Levi-Stross hisoblanadi. U o'z tadqiqotlarida strukturaviy lingvistika metodlarini etnologiyaga tatbiq etgan. Levi-Strossning fikricha, madaniyat ham til kabi ma'lum strukturaviy qonuniyatlar asosida tashkil topgan. Shuning uchun madaniyatni o'rganishda strukturaviy tahlil metodlarini qo'llash mumkin. Levi-Stross qarindoshlik tizimlari, mifologiya, ibtidoiy tafakkur kabi masalalarni o'rganib, bir qator nazariy konsepsiyalarni ilgari surgan. Uning eng mashhur asarlari "Strukturaviy antropologiya", "Yovvoyi tafakkur", "Mifologikalar" va boshqalar hisoblanadi.

Strukturalizm maktabi etnologiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Bu maktab vakillari tomonidan ishlab chiqilgan strukturaviy tahlil metodlari etnologik tadqiqotlarda keng qo'llanila boshlangan. Ular madaniyat elementlarining o'zaro bog'liqligini, ularning strukturaviy aloqalarini o'rganib, etnologiyaning nazariy-metodologik asoslarini boyitdilar. Biroq, bu maktab vakillarining nazariy qarashlarida ham ma'lum kamchiliklar mavjud edi. Xususan, ular madaniyatning tarixiy

rivojlanishiga, o'zgarishiga yetarlicha e'tibor qaratmaganlar, madaniyatning statik jihatlarini o'rganishga ko'proq e'tibor berganlar.

XX asrning ikkinchi yarmida etnologiya fanida yangi yo'nalishlar paydo bo'la boshladi. Bu yo'nalishlar etnologiyani turli fanlar bilan aloqalarini kuchaytirib, uning nazariy-metodologik asoslarini yanada boyitdi. Masalan, etnopsixologiya, etnosotsologiya, etnolingvistika, etnopolitologiya, etnoekologiya kabi yo'nalishlar paydo bo'ldi. Bu yo'nalishlar etnologiyani psixologiya, sotsiologiya, lingvistika, politologiya, ekologiya kabi fanlar bilan aloqalarini o'rganadi.

Shuningdek, bu davrda neoevolutsionizm, madaniy materializm, madaniy ekologiya, psixologik antropologiya kabi yangi nazariy yo'nalishlar ham paydo bo'ldi. Bu yo'nalishlar evolyutsionizm, diffuzionizm, funksionalizm, strukturalizm kabi klassik maktablarning g'oyalarini zamonaviy nuqtai nazardan qayta ko'rib chiqib, yangi nazariy konsepsiyalarni ilgari surdilar. Masalan, neoevolutsionizm vakillari L. Uayt, J. Styuard, M. Sahlins kabi olimlar evolyutsionizm maktabi g'oyalarini zamonaviy nuqtai nazardan qayta ko'rib chiqib, madaniyatning rivojlanishi haqidagi yangi nazariyalarni ilgari surdilar. Ular madaniyatning rivojlanishini ko'p chiziqli, murakkab jarayon deb hisobladilar va turli xalqlarning madaniy rivojlanishidagi o'ziga xosliklarni o'rganishga e'tibor qaratdilar.

Zamonaviy etnologiyaning Yevropa va Shimoliy Amerikadagi holati bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, bu mintaqalarda etnologiya fani turli nomlar bilan yuritiladi. Masalan, AQShda etnologiya "madaniy antropologiya", Buyuk Britaniyada "ijtimoiy antropologiya", Fransiyada "etnologiya" va "ijtimoiy antropologiya" kabi nomlar bilan yuritiladi. Biroq, bu fanlarning predmeti, o'rganish obyekti, metodlari bir-biriga yaqin.

Yevropa va Shimoliy Amerikada zamonaviy etnologiya (antropologiya) bir qator yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Masalan, fizik antropologiya insonning biologik tabiatini, uning evolyutsiyasini, irqiy xususiyatlarini o'rganadi. Arxeologiya qadimgi madaniyatlarni, ularning moddiy qoldiqlari asosida o'rganadi. Madaniy antropologiya turli xalqlarning madaniyatini, ularning rivojlanish qonuniyatlarini, o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi. Lingvistik antropologiya til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni, tilning madaniyatdagi rolini o'rganadi.

Zamonaviy etnologiyada bir qator nazariy yo'nalishlar mavjud. Masalan, interpretativ antropologiya vakillari K. Girts, V. Ternekabi olimlar madaniyatni ramzlar tizimi sifatida o'rganishga e'tibor qaratdilar. Ularning fikricha, etnolog (antropolog)ning vazifasi madaniyat ramzlarini tushunish, ularni talqin qilish, shu orqali madaniyatning ma'nosini anglashdan iborat. Kognitiv antropologiya vakillari U. Gudenaft, R. D'Andrade kabi olimlar madaniyatni bilish tizimi sifatida o'rganishga e'tibor qaratdilar. Ularning fikricha, madaniyat - bu insonning atrofidagi dunyoni bilishi, tushunishi, idrok etishi uchun zarur bo'lgan bilimlar, ko'nikmalar, tasavvurlar tizimidir. Postmodernistik

antropologiya vakillari J. Kliford, J. Markus kabi olimlar an'anaviy etnologik tadqiqotlarning metodologiyasini tanqid qildilar va etnologik bilimlarning nisbiyligini, ularning madaniy kontekstga bog'liqligini ta'kidladilar.

Zamonaviy etnologiyaning yana bir muhim xususiyati shundaki, u nazariy masalalar bilan bir qatorda, amaliy masalalarga ham katta e'tibor qaratmoqda. Masalan, amaliy antropologiya turli xalqlarning madaniyatini saqlash va rivojlantirish, ularning huquqlarini himoya qilish, turli ijtimoiy muammolarni hal etish kabi masalalar bilan shug'ullanadi. Shuningdek, zamonaviy etnologiya jamiyatdagi turli muammolarni, masalan, urbanizatsiya, globallashuv, migratsiya, madaniyatlararo muloqot, etnik nizolar kabi muammolarni o'rganishga ham katta e'tibor qaratmoqda.

Zamonaviy etnologiya tadqiqot metodlari jihatidan ham boyib bormoqda. An'anaviy metodlar (kuzatish, intervyu, so'rovnoma va boshqalar) bilan bir qatorda, zamonaviy texnik vositalar (foto, video, audio yozuvlar), kompyuter texnologiyalari, statistik tahlil metodlari keng qo'llanilmoqda. Etnologlar turli fanlar, masalan, psixologiya, sotsiologiya, lingvistika, ekologiya, iqtisodiyot, informatika kabi fanlarning metodlarini ham qo'llamoqdalar.

Zamonaviy etnologiyada qiyosiy-tarixiy metodga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Bu metod yordamida turli xalqlarning madaniyati, ularning rivojlanish qonuniyatlari, o'ziga xos xususiyatlari qiyosiy jihatdan o'rganilmoqda. Shuningdek, madaniyatlararo qiyosiy tadqiqotlarga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Bu tadqiqotlar turli xalqlarning madaniyatini qiyoslab o'rganish, ularning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash, madaniyatning universal va o'ziga xos jihatlarini o'rganish imkonini beradi.

Zamonaviy etnologiyada madaniyatlararo muloqot, madaniyatlarning o'zaro ta'siri, madaniyatlarning integratsiyasi kabi masalalarga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Globallashuv jarayonlarining kuchayishi, turli xalqlar o'rtasidagi aloqalarning kengayishi bu masalalarning dolzarbligini yanada oshirmoqda. Etnologlar turli xalqlarning madaniyati, ularning o'ziga xos xususiyatlari, madaniyatlararo muloqot qonuniyatlari haqidagi bilimlar jamiyatdagi madaniyatlararo muloqotni, madaniyatlarning o'zaro ta'sirini, madaniyatlarning integratsiyasini to'g'ri tashkil etishga yordam beradi deb hisoblamoqdalar.

Zamonaviy etnologiyada etnos nazariyasi, etnik identifikatsiya, etnik o'zlikni anglash kabi masalalarga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Etnologlar etnos nima, u qanday shakllanadi, qanday rivojlanadi, etnik identifikatsiya qanday yuz beradi, etnik o'zlikni anglash qanday shakllanadi kabi savollarga javob izlamoqdalar. Bu masalalar globallashuv jarayonlari kuchaygan, turli xalqlar o'rtasidagi aloqalar kengaygan, migratsiya jarayonlari jadallashgan hozirgi davrda alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Zamonaviy etnologiyada etnik jarayonlar, etnik o'zgarishlar, etnoslar o'rtasidagi munosabatlar kabi masalalarga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Etnologlar turli xalqlarning etnik tarixi, ularning shakllanish va rivojlanish jarayonlari, etnoslar

o'rtasidagi munosabatlar, etnik nizolar va ularning hal etish yo'llari kabi masalalarni o'rganmoqdalar. Bu masalalar ham globallashuv jarayonlari kuchaygan, turli xalqlar o'rtasidagi aloqalar kengaygan, migratsiya jarayonlari jadallashgan hozirgi davrda alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Etnologiya fani o'zining uzoq taraqqiyot yo'lida turli nazariyalar, ilmiy maktablar, yo'nalishlarni boshidan kechirdi. Bu nazariyalar, ilmiy maktablar, yo'nalishlar fanning rivojlanishiga, uning nazariy-metodologik asoslarining boyishiga o'z hissalarini qo'shdilar. Zamonaviy etnologiya bir qator yo'nalishlarni o'z ichiga olgan, keng qamrovli, ko'p tarmoqli fan sohasidir. U nazariy masalalar bilan bir qatorda, amaliy masalalarga ham katta e'tibor qaratmoqda. Etnologiyaning ahamiyati globallashuv jarayonlari kuchaygan, turli xalqlar o'rtasidagi aloqalar kengaygan, migratsiya jarayonlari jadallashgan, madaniyatlararo muloqot jadallashgan hozirgi davrda yanada oshmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Arutyunov S.A., Ryabov S.I. Etnologiya fanining tarixi va nazariyasi. Toshkent: Universitet, 2020.
2. Jabborov I. Etnologiya asoslari. Toshkent: O'zbekiston, 2019.
3. Eriksen T.H. Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology. 4th edition. London: Pluto Press, 2021.
4. Barnard A. History and Theory in Anthropology. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
5. Moore J.D. Visions of Culture: An Introduction to Anthropological Theories and Theorists. 5th edition. Lanham: Rowman & Littlefield, 2019.

IV. AMALIY MASHG‘ULOTLAR MATERIALLARI

1-amaliy mashg‘ulot. Antropologiyaning fan sifatida vujudga kelishi tarixi va yo‘nalishlari (4 soat).

Mashg‘ulotning maqsadi:

Antropologiya fanining vujudga kelish tarixi, asosiy yo‘nalishlari, inson va madaniyat aloqasi, ijtimoiy tuzilmalar va jarayonlar, etnografiya va etnologiyaning antropologiya bilan bog‘liqligi hamda zamonaviy dunyoda madaniyatlarning o‘zaro ta‘siri haqida bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish.

Antropologiyaning fan sifatida vujudga kelishi tarixi

Antropologiya insonni o‘rganadigan fan sifatida XVII-XIX asrlardagi buyuk geografik kashfiyotlar va ilmiy inqiloblar davrida shakllandi. Bu davrda Yevropa olimlari dunyoning turli qismlarida yashovchi xalqlar va ularning madaniyatlari bilan tanisha boshladilar.

Antropologiyaning asosiy yo‘nalishlari

1. **Fizik (biologik) antropologiya**
2. **Arxeologik antropologiya**
3. **Lingvistik antropologiya**
4. **Madaniy antropologiya**

Inson va madaniyat

Antropologiyada madaniyat tushunchasi markaziy o‘rinni egallaydi. Madaniyat - jamiyat a‘zolari tomonidan yaratilgan, o‘zlashtirilgan va avloddan-avlodga uzatiladigan moddiy va ma‘naviy qadriyatlar, bilimlar, ko‘nikmalar, urf-odatlar, an‘analar, marosimlar, xulq-atvor qoidalari, ramzlar tizimidir.

Inson va madaniyat o‘rtasidagi aloqa ikki tomonlama: inson madaniyatni yaratadi va rivojlantiradi, madaniyat esa insonning dunyoqarashi, qadriyatlari, xulq-atvorini shakllantiradi.

Ijtimoiy tuzilmalar va jarayonlar

Antropologiyada ijtimoiy tuzilmalar deyilganda jamiyat a‘zolari o‘rtasidagi barqaror munosabatlar tizimi tushuniladi. Ijtimoiy tuzilmalar:

1. **Qarindoshlik tizimlari**
2. **Oila va nikoh**
3. **Siyosiy tizimlar**
4. **Iqtisodiy tizimlar**

Ijtimoiy jarayonlar esa jamiyatdagi o‘zgarishlarni, ijtimoiy tuzilmalarning rivojlanishini, munosabatlarning transformatsiyasini qamrab oladi.

Etnografiya va etnologiyaning antropologiya bilan aloqasi

Etnografiya - turli xalqlarning moddiy va ma‘naviy madaniyatini, turmush tarzini, urf-odatlarini, marosimlarini empirik jihatdan o‘rganadigan fan. U antropologiyaning empirik bazasini tashkil etadi, ya'ni dala tadqiqotlari orqali birlamchi ma‘lumotlarni to‘playdi.

Etnologiya - turli xalqlarning kelib chiqishi, etnik tarixini, etnoslarning shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlarini tadqiq etadigan fan. U to‘plangan etnografik ma‘lumotlarni tahlil qilib, nazariy jihatdan umumlashtiradi.

Antropologiya, etnografiya va etnologiya o'rtasidagi munosabat:

1. **Tadqiqot darajasidagi farq**
2. **Geografik qamrovdagi farq**
3. **Terminologik farqlar**

Zamonaviy dunyoda madaniyatlar va ularning o'zaro ta'siri

Globallashuv, axborot texnologiyalarining rivojlanishi, migratsiya jarayonlari madaniyatlarning o'zaro ta'sirini yanada jadallashtirib yubordi. Bu jarayonda quyidagi hodisalar kuzatiladi:

1. **Madaniyatlarning o'zaro ta'sir tiplari**
2. **Madaniy globalizatsiya**
3. **Madaniy xilma-xillikni saqlash**
4. **Zamonaviy antropologik tadqiqotlar**

Mavzu bo'yicha umumiy xulosalar:

1. Antropologiya XVII-XIX asrlarda shakllandi va bugungi kunda fizik, arxeologik, lingvistik va madaniy antropologiya kabi yo'nalishlarga ega.

2. Madaniyat antropologiyaning markaziy tushunchasi bo'lib, u jamiyat a'zolari tomonidan yaratilgan va avloddan-avlodga uzatiladigan qadriyatlar, bilimlar, urf-odatlar tizimidir.

3. Ijtimoiy tuzilmalar va jarayonlar turli jamiyatlarda turlicha ko'rinishlarga ega bo'lib, ular qarindoshlik, oila, siyosiy va iqtisodiy tizimlarni o'z ichiga oladi.

4. Etnografiya va etnologiya antropologiya bilan uzviy bog'liq bo'lib, etnografiya empirik ma'lumotlar to'plasa, etnologiya ularni nazariy jihatdan umumlashtiradi, antropologiya esa umumbashariy nazariyalarni yaratadi.

5. Zamonaviy dunyoda madaniyatlarning o'zaro ta'siri jadallashib, akkulturatsiya, assimilyatsiya, integratsiya kabi jarayonlar kuchaymoqda. Bu bir tomondan madaniyatlarning bir-birini boyitishiga, boshqa tomondan esa mahalliy madaniyatlar yo'qolib ketishi xavfiga olib kelishi mumkin.

6. Antropologiya insonni va uning madaniyatini o'rganuvchi fan sifatida zamonaviy globallashgan dunyoni tushunishda, madaniyatlararo muloqotni yaxshilashda va insoniyatning madaniy xilma-xilligini saqlashda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jabborov I. Etnologiya asoslari. Toshkent: O'zbekiston, 2019.
2. Ashirov A. Etnologiya. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017.
3. Eriksen T.H. Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology. 4th edition. London: Pluto Press, 2015.
4. Barnard A. History and Theory in Anthropology. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
5. Moore J.D. Visions of Culture: An Introduction to Anthropological Theories and Theorists. 5th edition. Lanham: Rowman & Littlefield, 2019.

2-amaliy mashg‘ulot. Madaniy antropologiyaning asosiy vazifasi. (2 soat).

Mashg‘ulotning maqsadi:

Talabalarda madaniy antropologiya fanining mohiyati, tadqiqot yo‘nalishlari va inson jamiyatidagi ahamiyati haqida ilmiy tasavvur hosil qilish, turli madaniyatlarni taqqoslash, ularni tushunish va hurmat qilish ko‘nikmasini shakllantirish.

Madaniy antropologiya — inson madaniyatining barcha jihatlarini o‘rganuvchi fan bo‘lib, uning asosiy vazifasi odamlar hayotini madaniy nuqtai nazardan tahlil qilishdir. U insonning urf-odatlarini, an‘analari, diniy e‘tiqodlari, meyorlari, til, san‘at va xulq-atvor tizimlarini tadqiq etadi. Bu fan orqali jamiyatdagi madaniy xilma-xillikni anglash, turli xalqlar madaniyati o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlash, madaniy identifikatsiya va adaptatsiya jarayonlarini tushunish mumkin bo‘ladi.

Madaniy antropologiyaning asosiy vazifalaridan biri — madaniyatni dinamik jarayon sifatida ko‘rib chiqishdir. Chunki har bir madaniyat doimo rivojlanib, boshqalar bilan ta‘sirlashuv natijasida o‘zgaradi. Shuning uchun fan madaniyatlararo munosabatlar, globallashtirish va modernizatsiyaning inson qadriyatlariga ta‘sirini ham o‘rganadi. Bu yo‘nalish insonning turli sharoitlardagi ijtimoiy munosabatlari, oila, jinsiy, diniy, iqtisodiy va siyosiy munosabatlar tizimi orqali madaniy o‘zgarishni tahlil qiladi.

Amalda madaniy antropologiyaning vazifasi — jamiyatda bag‘rikenglik va o‘zaro hurmat muhitini shakllantirishga xizmat qilishdir. U fan sifatida insonning madaniy merosini saqlash, tarixiy qadriyatlarni asrab-avaylash va kelajak avlodlarga yetkazishni ham ko‘zda tutadi. Bugungi globallashtirish sharoitida madaniy antropologiya madaniyatlararo muloqot va hamjihatlikni ta‘minlashning ilmiy asosini yaratadi.

Amaliy mashg‘ulot davomida talabalar madaniy antropologiyaning turli maktab va nazariyalari bilan tanishadilar, xalqlar madaniyatining o‘zaro ta‘siri, madaniy transformatsiya jarayonlarini misollar asosida tahlil qiladilar. Ular an‘ana, qadriyat va madaniy ramzlarning jamiyat hayotidagi ahamiyatini tushunish orqali inson madaniyatini umuminsoniy bo‘ylik sifatida qabul qilishga o‘rganadilar.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Malinovskiy B. “Nauchniye osnovi kulturnoy antropologii” — Moskva, 1998.
2. Girs K. “Tolkovaniye kultur” — Moskva, 2004.
3. Nazarov Q. “Madaniyatshunoslik va madaniy antropologiya asoslari” — Toshkent, 2017.
4. Sharipova D. “Antropologiya va madaniy tahlil” — Toshkent, 2020.
5. Kreber A.L., Klakxon K. “Kultura: kriticheskoye obozreniye konsepsiy i opredeleniy” — Moskva, 2003.
6. www.unesco.org — YUNESKOning madaniy xilma-xillik bo‘yicha rasmiy manbalari.
7. www.lex.uz — O‘zbekiston qonun hujjatlari ma‘lumotlar bazasi.

3-amaliy mashg'ulot. Xalqlarning madaniy taraqqiyotiga zamonaviy axborot vositalari va kommunikatsion jarayonlarning ijobiy va salbiy ta'siri. (2 soat).

Mashg'ulotning maqsadi:

XXI asr — axborot va raqamli texnologiyalar davri bo'lib, zamonaviy axborot vositalari insoniyat hayotining barcha sohalariga, jumladan madaniyat va ma'naviyat sohasiga ham kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda internet, ijtimoiy tarmoqlar, televideniye, radio, elektron matbuot va raqamli kommunikatsiyalar xalqlarning madaniy rivojlanish jarayonida muhim o'rin tutadi. Ushbu vositalar orqali insonlar jahon madaniyati bilan tez va erkin tanishish, madaniy almashinuv jarayonlarida faol ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar. Shu bilan birga, bu jarayonda ayrim salbiy omillar ham mavjud bo'lib, ular milliy madaniyatning asl qadriyatlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Zamonaviy axborot vositalarining ijobiy ta'siri, avvalo, axborotga keng va erkin kirish imkoniyati bilan bog'liq. Internet va ommaviy kommunikatsiyalar yordamida turli xalqlar madaniyati, san'ati va an'analari haqida tezkor ma'lumot olish, ularni o'rganish va amaliy hayotga tatbiq etish mumkin. Masalan, elektron kutubxonalar, virtual muzeylar va madaniy portallar orqali insoniyatning boy madaniy merosini butun jahon ko'rish imkoniga ega bo'ldi. Bu holat xalqlar o'rtasida o'zaro tushunish, bag'rikenglik va madaniy muloqotni kuchaytiradi. Shuningdek, axborot texnologiyalari orqali milliy madaniyatni xalqaro maydonda targ'ib qilish imkoniyati ham ortdi. Bugun O'zbekiston kinosi, musiqasi, milliy an'analari va turizm salohiyati internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali jahonga tanilmoqda.

Axborot-kommunikatsiya jarayonlari madaniy innovatsiyalarni rivojlantirishda ham muhim o'rin tutadi. Zamonaviy media muhiti yordamida ijodkorlar yangi g'oya va shakllarni yaratish imkoniga ega bo'lmoqda. Masalan, raqamli san'at, onlayn teatrlar, virtual konsertlar va interaktiv madaniy loyihalar xalqlarning madaniy ehtiyojini yangi formatda qondirmoqda. Bu jarayon yosh avlodda ijodkorlik, mustaqil fikrlash va zamonaviy tafakkurni rivojlantiradi. Shuningdek, axborot vositalari inson huquqlari, gender tengligi, ekologik madaniyat kabi sohalarda jamoatchilik ongini oshirishga xizmat qilmoqda.

Biroq zamonaviy axborot vositalari va kommunikatsion jarayonlarning salbiy ta'siri ham yo'q emas. Ular orasida eng asosiy muammolardan biri — milliy va ma'naviy qadriyatlarning siyqasi chiqishi va umumiy standartlashuv jarayonidir. Global axborot makonida g'arb madaniyati va turmush uslubi hukmronligi natijasida ayrim xalqlar o'z milliy madaniyatiga nisbatan beparvo bo'lib qolishi mumkin. Bu esa yoshlar ongida milliy o'zlikni anglash va madaniy merosga hurmat tuyg'usining susayishiga olib keladi.

Shu bilan birga, internet orqali tarqalayotgan yolg'on axborot, madaniy yoki diniy ekstremizm elementlari, ma'naviyatga zid targ'ibotlar jamiyatda salbiy ta'sir ko'rsatishi

mumkin. Bunday axborot oqimi insonlarning dunyoqarashini buzib, madaniy birlik o'rniga madaniy parokandalikni keltirib chiqaradi. Shu sababli, zamonaviy axborot vositalari bilan ishlash madaniyatini oshirish, axborot xavfsizligi va media savodxonlikni rivojlantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Hozirgi global kommunikatsion muhitda har bir xalq o'z madaniyatini asrab-avaylab, uni jahon madaniyati bilan uyg'unlashtirishni o'rganishi zarur. Axborot vositalari va kommunikatsiyalar insonlarni ajratuvchi emas, balki yaqinlashtiruvchi vosita bo'lishi kerak. Shu maqsadda davlat va jamoat tashkilotlari tomonidan milliy madaniyatni ommaviy axborot vositalari orqali targ'ib etish, axborot makonida milliy qadriyatlarni muhofaza qilish va yoshlar ongida madaniy immunitetni kuchaytirish bo'yicha izchil ishlar amalga oshirilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy axborot vositalari va kommunikatsion jarayonlar xalqlarning madaniy taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Ularning ijobiy tomoni — madaniy almashinuv, innovatsiya va jahon madaniyatiga ochiqlikni ta'minlash, salbiy tomoni — milliy qadriyatlarning yo'qolishi xavfini keltirib chiqaradi. Shu bois har bir jamiyat zamonaviy axborot makonida o'z madaniyatini muhofaza qilgan holda, uni rivojlantirishga yo'naltirilgan madaniy siyosatni amalga oshirishi zarur.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Toirov B. "Axborot jamiyati va madaniy rivojlanish" — Toshkent, 2019.
2. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch" — Toshkent, 2008.
3. Nazarov Q. "Madaniyatshunoslik asoslari" — Toshkent, 2017.
4. Sharipova D. "Globalashuv va madaniy o'zgarishlar" — Toshkent, 2020.
5. Kastels M. "Informatsionnaya epoxa: ekonomika, obshestvo i kultura" — Moskva, 2000.
6. www.unesco.org — YUNESKOning madaniy xilma-xillik bo'yicha rasmiy manbalari.
7. www.lex.uz — O'zbekiston qonun hujjatlari ma'lumotlar bazasi.
8. www.ziynet.uz — Ta'lim va madaniyat sohasidagi axborot manbai.

4-amaliy mashg‘ulot. Antropologiya va ijtimoiy antropologiya tushunchasi. (2 soat).

Mashg‘ulotning maqsadi:

Antropologiya — insonni har tomonlama o‘rganuvchi fan bo‘lib, u inson tabiati, jismoniy tuzilishi, psixologiyasi, xulq-atvori, ijtimoiy munosabatlari va madaniy faoliyatini tahlil etadi. “Antropologiya” so‘zi yunoncha “anthropos” — inson va “logos” — ta’limot, fan degan ma’nolarni anglatadi. Demak, antropologiya — inson haqidagi ilmiy ta’limotdir. Bu fan insonni faqat biologik mavjudot sifatida emas, balki ijtimoiy, madaniy va ma’naviy jihatdan shakllangan butun bir tizim sifatida o‘rganadi.

Antropologiya fanining asosiy maqsadi — inson va uning jamiyatdagi o‘rni, madaniy rivojlanishi hamda evolyutsion taraqqiyotini anglashdir. U insonning kelib chiqishi, jismoniy rivojlanishi, jamiyatdagi roli va turli madaniy muhitlarga moslashuvini tahlil qiladi. Shu nuqtai nazardan antropologiya bir nechta yo‘nalishlarga bo‘linadi: biologik antropologiya, madaniy antropologiya, arxeologik antropologiya va ijtimoiy antropologiya.

Ijtimoiy antropologiya antropologiya fanining eng muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. U inson jamiyatidagi ijtimoiy munosabatlar, guruhlar, institutlar, an’analar va ijtimoiy rollarning shakllanishini o‘rganadi. Ijtimoiy antropologiya insonning jamiyatdagi xulq-atvorini, uning madaniy muhit bilan bog‘liq ijtimoiy faoliyatini, qadriyatlar tizimini va ijtimoiy normalarini tahlil etadi. Bu fan insonning faqat biologik yoki madaniy jihatini emas, balki uning jamiyat bilan o‘zaro munosabatini asosiy tahlil obyekti qilib oladi.

Ijtimoiy antropologiyaning asosiy vazifasi — jamiyatning ichki tuzilishi, ijtimoiy guruhlar va ularning o‘zaro munosabatini anglash orqali inson faoliyatini to‘g‘ri talqin qilishdir. Masalan, oila, nikoh, etnik guruhlar, din, siyosiy tuzum va mehnat munosabatlari ijtimoiy antropologiya tadqiqotining asosiy obyektlaridir. Bu fan yordamida inson jamiyatning ajralmas qismi sifatida tahlil qilinib, uning ijtimoiy hayotidagi qoidalar, qadriyatlar va meyorlar qanday shakllanishi aniqlanadi.

Antropologiya va ijtimoiy antropologiya inson hayotining barcha bosqichlarida muhim ahamiyatga ega. Ular inson va jamiyat munosabatlarini ilmiy asosda tushunishga yordam beradi. Masalan, turli xalqlarning an’analari, urf-odatlar va madaniyati o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni o‘rganish orqali jamiyatlar rivojining umumiy qonuniyatlarini aniqlash mumkin. Bu jarayon madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish, bag‘rikenglikni kuchaytirish va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Ijtimoiy antropologiya, ayniqsa, globallashuv davrida muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda turli madaniyatlar o‘rtasidagi integratsiya, migratsiya, muloqot va madaniy ta’sir jarayonlari jadal kechmoqda. Bu holatda ijtimoiy antropologiya inson jamiyatidagi madaniy o‘zgarishlar va ijtimoiy adaptatsiya jarayonlarini ilmiy jihatdan tahlil etish imkonini beradi. Shuningdek, u zamonaviy jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik, etnik nizolar, gender masalalari va identifikatsiya muammolarini o‘rganishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Antropologiya fanining rivojlanish tarixiga nazar solsak, uning ildizlari XIX asrda yevropa ilmiy maktablari doirasida shakllangan. Birinchi tadqiqotchilar — E.Taylor, Dj.Frezer, L.Morgan kabi olimlar inson madaniyatini evolyutsion asosda izohlashgan. Keyinchalik B.Malinovskiy va A.Redkliff-Braun ijtimoiy antropologiyaga

funksionalizm nazariyasini kiritib, har bir ijtimoiy tizim jamiyatda muayyan vazifani bajaradi, degan g'oyani ilgari surganlar. Shu yo'sinda ijtimoiy antropologiya inson xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarni tushunishda muhim ilmiy maktab sifatida rivojlandi.

Bugungi kunda antropologiya va ijtimoiy antropologiya faqat akademik fan emas, balki amaliy ahamiyatga ega sohalarga aylanmoqda. Masalan, jamiyatdagi madaniy integratsiyani ta'minlash, etnik guruhlar o'rtasidagi munosabatlarni muvozanatlash, ijtimoiy siyosatni to'g'ri yo'naltirish kabi vazifalarda antropologik tahlil muhim o'rin tutadi. Shu tariqa, inson va jamiyatni chuqur anglash, madaniy xilma-xillikni qabul qilish va barqaror rivojlanishni ta'minlashda antropologiyaning ahamiyati beqiyosdir.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Malinovskiy B. "Nauchniye osnovi kulturnoy i sotsialnoy antropologii" — Moskva, 1998.
2. Redkliff-Braun A. "Struktura i funktsiya v primitivnom obshestve" — Moskva, 2001.
3. Girs K. "Tolkovaniye kultur" — Moskva, 2004.
4. Nazarov Q. "Madaniyatshunoslik va madaniy antropologiya asoslari" — Toshkent, 2017.
5. Sharipova D. "Ijtimoiy antropologiya: nazariya va amaliyot" — Toshkent, 2020.
6. Taylor E.B. "Pervobitnaya kultura" — Sankt-Peterburg, 1994.
7. www.unesco.org — YUNESKOning inson va madaniyat haqidagi rasmiy manbalari.
8. www.lex.uz — O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlar bazasi.

V. MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARI

1. Antropologiya fanining shakllanish tarixi va rivojlanish bosqichlari.
2. Madaniy antropologiyaning mazmuni va asosiy tadqiqot yo'nalishlari.
3. Inson va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir va ularning bir-birini shakllantirish jarayoni.
4. Madaniyatlarning tarixiy davrlardagi shakllanishi va rivojlanish qonuniyatlari.
5. Ijtimoiy antropologiyaning ob'ekti, predmeti va metodologik asoslari.
6. Etnografiya va etnologiyaning ijtimoiy antropologiya bilan o'zaro bog'liqligi.
7. Insoniyat tarixidagi madaniy xilma-xillik va umumiylik masalalari.
8. Antropologiyaning asosiy tarmoqlari: madaniy, biologik, arxeologik va lingvistik yo'nalishlar.
9. Dastlabki inson madaniyatlarining shakllanish bosqichlari.
10. Inson evolyutsiyasi, biologik turlanishi va irsiyat jarayonlarini o'rganish.
11. Irqlar va ularning shakllanish tarixi, tashqi jismoniy belgilarining turlanishi.
12. Dinning kelib chiqishi, ijtimoiy vazifalari va antropologik talqini.
13. Qarindoshlik tizimlari: matrilineal va patrilineal shakllari.
14. Oila, nikoh va gender munosabatlarining antropologik o'rganilishi.
15. Etnologiyaning tadqiqot usullari va dala etnografik ishlarni tashkil etish jarayoni.
16. Dala etnografik tadqiqotlarda qo'llaniladigan asosiy metodlar va amaliyotlar.
17. Akkulturationsiya, assimilyatsiya, etnotsid va madaniy uyg'unlashuv jarayonlari.
18. Zamonaviy axborot vositalari va kommunikatsiya jarayonlarining madaniy rivojga ta'siri.
19. Postmodernizm davrida madaniy identifikatsiya va global madaniyat muammolari.
20. Zamonaviy etnologiya va ijtimoiy antropologiyaning Yevropa hamda Amerika maktablari.

VI. KEYSLAR BANKI

1-Keys. “Ikki madaniyat, bir jamiyat”

Vaziyat:

O‘zbekistonda turli millat va elatlar yashaydi. Masalan, tojik, qozoq, rus va kurashlik koreys jamoalari bir hududda birgalikda faoliyat yuritishadi. Har bir millatning o‘z an’anasi, bayramlari va urf-odatlar mavjud. Biroq ayrim holatlarda madaniy farqlar tufayli tushunmovchiliklar yuzaga kelmoqda.

Muammo:

Madaniy xilma-xillik jamiyatda hamjihatlikni kuchaytiradimi yoki kelishmovchilikka sabab bo‘ladimi?

Tahlil uchun savollar:

- Qanday sharoitda madaniy xilma-xillik ijobiy natija beradi?
- Ijtimoiy antropologiya nuqtai nazaridan bu holatni qanday tahlil qilish mumkin?
- Madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish uchun nima qilish kerak?

2-Keys. “Internet va milliy qadriyatlar”

Vaziyat:

Yoshlar ijtimoiy tarmoqlar orqali g‘arb madaniyati ta’sirida qolmoqda. Ularning kiyinish uslubi, qiziqishlari va dunyoqarashi o‘zgarib bormoqda. Shu bilan birga, milliy madaniyatga bo‘lgan qiziqish pasaymoqda.

Muammo:

Global axborot makonida milliy madaniyatni asrash va yoshlarning madaniy identifikatsiyasini saqlash mumkinmi?

Tahlil uchun savollar:

- Zamonaviy axborot vositalari madaniy identifikatsiyaga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
- Madaniy antropologiya bu jarayonni qanday izohlaydi?
- Milliy qadriyatlarni asrab qolish uchun qanday ta’limiy yondoshuv zarur?

3-Keys. “Din va madaniyat munosabati”

Vaziyat:

Turli dinlarga e’tiqod qiluvchi jamoalar bir shaharda yashaydi. Ular orasida bayramlarni nishonlash, ibodat shakllari va diniy meyorlarda farq bor. Lekin jamiyatda tinchlik va o‘zaro hurmat saqlanib qolgan.

Muammo:

Din va madaniyat o‘zaro bog‘liqmi yoki mustaqil xodisalarimi?

Tahlil uchun savollar:

- Ijtimoiy antropologiya nuqtai nazaridan din madaniyatning qaysi qismi hisoblanadi?
- Dinlararo muloqot madaniy barqarorlikka qanday ta’sir qiladi?
- Zamonaviy jamiyatda dinning ijtimoiy vazifasi nimadan iborat?

4-Keys. “Arxeologik topilma va inson tarixi”

Vaziyat:

Arxeologlar Turkiston hududida miloddan avvalgi davrga oid qadimiy mehnat qurollarini topdilar. Bu topilmalar inson faoliyatining ilk madaniy izlarini ko‘rsatadi.

Muammo:

Arxeologik ma’lumotlar asosida inson madaniyatining rivojlanish bosqichlarini qanday aniqlash mumkin?

Tahlil uchun savollar:

- Madaniy (ijtimoiy) antropologiya arxeologik ma’lumotlardan qanday foydalanadi?
- Bu topilmalar inson tafakkurining qaysi bosqichini aks ettiradi?
- Ilmiy tadqiqotda madaniy genezisni aniqlashning ahamiyati nimada?

5-Keys. “Qarindoshlik tizimi va ijtimoiy rollar”

Vaziyat:

Bir xalqda matrilineal tizim (ona orqali nasab aniqlanadi), boshqasida esa patrilineal tizim (ota orqali nasab) hukmron. Bu ikki tizim oiladagi vazifa va rollarning taqsimlanishiga turlicha ta’sir ko‘rsatadi.

Muammo:

Qarindoshlik tizimi jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va gender rollariga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

Tahlil uchun savollar:

- Qarindoshlik tizimi madaniyatning qaysi qismiga kiradi?
- Matrilineal va patrilineal tizimlarning farqi nimada?
- Bugungi jamiyatda qaysi tizim elementlari saqlanib qolgan?

6-Keys. “Assimilyatsiya va milliy o‘zlik”

Vaziyat:

Ayrim kichik millat va etnik guruhlar katta xalqlar madaniyati ta’sirida o‘z tili, urf-odati va an’analarini yo‘qotmoqda. Bu holat assimilyatsiya deb ataladi.

Muammo:

Assimilyatsiya va madaniy uyg‘unlashuv o‘rtasidagi farq nimada? U qaysi holda ijobiy, qaysi holda salbiy jarayon hisoblanadi?

Tahlil uchun savollar:

- Madaniy identifikatsiyaning yo‘qolishi nimalarga olib keladi?
- Akkulturratsiya va assimilyatsiya o‘rtasidagi farqni keltiring.
- Milliy madaniyatni asrashda davlat va jamiyatning o‘rni qanday?

VII. GLOSSARIY

№	Atama	Izoh
1	Antropologiya	Insonning kelib chiqishi, jismoniy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishini o‘rganuvchi fan.
2	Ijtimoiy antropologiya	Jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar, guruhlar va institutlarni tahlil qiluvchi antropologiya bo‘limi.
3	Madaniy antropologiya	Turli xalqlar madaniyatini, an‘analarini va qadriyatlarini o‘rganuvchi ilmiy yo‘nalish.
4	Etnografiya	Xalqlarning turmush tarzi, an‘ana va urf-odatlarini tavsiflovchi fan.
5	Etnologiya	Turli etnik guruhlarining kelib chiqishi, rivojlanishi va madaniy aloqalarini tahlil qiluvchi fan.
6	Evolyutsiya	Tabiat va jamiyatdagi barqaror rivojlanish va o‘zgarish jarayoni.
7	Irq	Insonlarning biologik va tashqi jismoniy belgilariga ko‘ra shakllangan guruhlari.
8	Madaniyat	Inson faoliyati natijasida yaratilgan moddiy va ma‘naviy boyliklar majmuasi.
9	Akkulturatsiya	Bir madaniyatning boshqa madaniyat ta‘sirida o‘zgarish va moslashish jarayoni.
10	Assimilyatsiya	Bir xalqning boshqasiga madaniy jihatdan singib ketish jarayoni.
11	Etnotsid	Bir xalq yoki etnik guruhning madaniy yo‘q qilinishi jarayoni.
12	Globalashuv	Dunyodagi madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy integratsiya jarayoni.
13	Madaniy identifikatsiya	Insonning o‘z madaniyati va jamiyatiga mansublik hissini anglashi.
14	Qarindoshlik tizimi	Jamiyatdagi oilaviy va tug‘ishganlik munosabatlar tizimi.
15	Matrilinal tizim	Nasab ona orqali aniqlanadigan qarindoshlik shakli.
16	Patrilinal tizim	Nasab ota orqali aniqlanadigan qarindoshlik shakli.
17	Din	Ilohiy kuchga ishonish va shu asosda shakllangan ijtimoiy institut.
18	Madaniy xilma-xillik	Turli xalqlar madaniyatining farqli jihatlari va o‘ziga xos xususiyatlari.
19	Madaniy integratsiya	Turli madaniyatlar o‘rtasidagi uyg‘unlashuv va aloqalar jarayoni.
20	Etnik guruh	Tarixan shakllangan, umumiy til va madaniyatga ega bo‘lgan odamlar jamoasi.

№	Atama	Izoh
21	Arxeologik antropologiya	Inson va uning madaniyatini arxeologik topilmalar asosida o'rganuvchi yo'nalish.
22	Biologik antropologiya	Insonning biologik rivojlanishi, irqar va evolyutsiya jarayonlarini tahlil etuvchi fan.
23	Lingvistik antropologiya	Til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganuvchi yo'nalish.
24	Madaniy dinamika	Madaniyatning vaqt mobaynidagi o'zgarish va rivojlanish jarayoni.
25	Madaniy morfologiya	Madaniy tizimning ichki tuzilishi va uning elementlarini o'rganuvchi sohasi.
26	Etnografik tadqiqot	Xalqlar hayotini dala sharoitida kuzatish va ma'lumot yig'ish jarayoni.
27	Dala ekspeditsiyasi	Etnografik ma'lumotlarni joyida yig'ish va tahlil qilish usuli.
28	Genezis	Paydo bo'lish va shakllanish jarayoni.
29	Postmodernizm	Zamonaviy jamiyatdagi madaniy xilma-xillik va nisbiylik g'oyasiga asoslangan nazariya.
30	Ijtimoiy struktura	Jamiyatning ichki tuzilishi va undagi rollar, munosabatlar tizimi.

VIII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 592 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. T.: “O‘zbekiston”, 2018. – 507 b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. 3-jild.– T.: “O‘zbekiston”, 2019. – 400 b.
5. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild.– T.: “O‘zbekiston”, 2020. – 400 b.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T., O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonuni.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 12-iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF-4732-sonli Farmoni.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-maydagi “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5729-son Farmoni.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789-sonli Farmoni.
7. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 23-sentabrdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 797-sonli Qarori.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktabr “Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-6097-sonli Farmoni.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4996-son Qarori.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-

60-son Farmoni.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 25-yanvardagi “Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-14-sonli Farmoni.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi ““O‘zbekiston - 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi “Aholi va davlat xizmatchilarining korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi bilimlarini uzluksiz oshirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-228-son Qarori.

III. Maxsus adabiyotlar

1. Oliy ta’limning meyoriy - huquqiy xujjatlari to‘plami. -T., 2013.
2. B.I.Ismailov, I.I.Nasriyev Korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha idoraviy chora-tadbirlarning samaradorligini oshirish masalalari//O‘quv-uslubiy qo‘llanma. - T.:O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi Akademiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi. Sudyalar oliy maktabi, 2020.-272 b.
3. Юсуфжанов О., Усманова С. Зарубежный опыт противодействия коррупции. // -Т.: Адвокат, 2016. №5 - 59-62б.
4. O‘rinov V. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim muassasalarida ECTS kredit-modul tizimi: asosiy tushunchalar va qoidalar. O‘quv qo‘llanma. Nyu Bransvik Universiteti, 2020.
5. The European Higher Education Area. - Joint Declaration of the Ministers of Education. - Bologna, 1999, 19 June.
6. Shaping our Own Future in the European Higher Education Area // Convention of European Higher Education Institutions. - Salamanca, 2001, 29-30 march.
7. Виртуальная реальность как новая исследовательская и образовательная среда. Церфуз Д.н. и др. // ЖУРНАЛ [Научно-аналитический журнал «Вестник Санкт-Петербургского университета Государственной противопожарной службы МЧС России»](#), 2015. – с.185-197.
8. Ibraymov A.YE. Masofaviy o‘qitishning didaktik tizimi. Metodik qo‘llanma. – T.: “Lesson press”, 2020. -112 b.
9. Игнатова Н. Ю. Образование в цифровую эпоху: монография. М-во образования и науки РФ. – Нижний Тагил: НТИ (филиал) УрФУ, 2017. – 128 с. http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54216/1/978-5-9544-0083-0_2017.pdf
10. Кирьякова А.В, Ольховая Т.А., Михайлова Н.В., Запорожко В.В. Интернет-технологии на базе LMS Moodle в компетентностно-ориентированном образовании: учебно-методическое пособие / А.В. Кирьякова, Т.А. Ольховая, Н.В. Михайлова, В.В. Запорожко; Оренбургский гос. ун-т. – Оренбург: ОГУ, 2011. – 116 с. http://www.osu.ru/docs/fpkp/kiryakova_internet_technologies.pdf
11. Кононюк А.Е. Облачные вычисления. – Киев, 2018. – 621 с.

12. Oliy ta'lim tizimini raqamli avlodga moslashtirish konsepsiyasi. Yevropa Ittifoqi Erasmus+ dasturining ko'magida. https://hiedtec.ecs.uni-ruse.bg/pimages/34/3_UZBEKISTAN-CONCEPT-UZ.pdf

13. Emelyanova O. A. Ta'limda bulutli texnologiyalardan foydalanish // Yosh olim. - 2014. - № 3. - S. 907-909.

14. Moodle LMS tizimida masofaviy kurslar yaratish. O'quv-uslubiy qo'llanma. – T.: Toshkent farmatsevtika instituti, 2017.

15. M.Xurramov. Oliy ta'lim muassasalari faoliyatiga sun'iy intellekt texnologiyasini joriy etish [Matn]: metodik qo'llanma / M.Xurramov. K.Xalmuratova. – T.: “Yetakchi nashriyoti”, 2024. – 28 b.

16. Тенденци и развития высшего образования в мире и в России. Аналитический доклад-дайджест. - М., 2021.- 198 с.

17. A.S. Zikriyoyev. Dunyo universitetlari reytingidagi tadqiqotchi olimlar orasida o'zingizni kashf qiling. -T.: Navro'z, 2020. ISBN.9789943659285

18. Sherzod Mustafakulov, Aziz Zikriyoev, Dilnoza Allanazarova, Tokhir Khasanov, Sokhibmalik Khomidov. Explore Yourself Among World – Class Researchers. Grand OLEditor, Tashkent 2019, ISBN: 8175 25766-0.

19. Ackoff, Russell L., Scientific Method, New York: John Wiley & Sons, 1962.

20. Barzun, Jacques & Graff. F. (1990). The Modern Researcher, Harcourt, Brace Publication: New York.

21. Muslimov N.A va boshqalar. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. O'quv-metodik qo'llanma. – T.: “Sano-standart”, 2015. – 208 b.

22. Muslimov N.A va boshqalar. Pedagogik kompetentlik va kreativ asoslari. O'quv-metodik qo'llanma. – T.: “Sano-standart”, 2015. – 120 b.

23. Печеркина, А. А. Развитие профессиональной компетентности педагога: теория и практика [Текст] : монография / А. А. Печеркина, Э. Э. Сыманюк, Е. Л. Умникова : Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург : [б.и.], 2011. – 233 с.

24. О.С. Фролова. Формирование инновационной компетенции педагога в процессе внутришкольного повышения квалификации. Дисс.к.п.н. Воронеж 2018.

25. Компетенции педагога XXI века [Электронный ресурс]: сб. материалов респ. конференции (Минск, 25 нояб. 2021 г.) / М-во образования Респ. Беларусь, ГУО «Акад. последиплом. образования», ОО «Белорус. пед. о-во». – Минск: АПО, 2021.

26. Ishmuhamedov R.J., M.Mirsoliyeva. O'quv jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalari. – T.: «Fan va texnologiya», 2017, 60 b.

27. Ishmuhamedov R, Mirsoliyeva M, Akramov A. Rahbarning innovatsion faoliyati. – T.: “Fan va texnologiyalar”, 2019.- 68 b.

28. Коджаспирова Г.М. Педагогика в схемах, таблицах и опорных конспектах./ -М.:Айрис-пресс, 2016.

29. Натанзон Э.Ш. Приемы педагогического воздействия. - М, 2012.-202 с.
30. Сергеев И.С. Основы педагогической деятельности: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2014.
31. Oliy ta’limning meyoriy - huquqiy hujjatlari to’plami. -Т., 2013.
32. Salimov T.O‘. Jahon xalqlari etnologiyasi. O‘quv qo‘llanma.–Т.: VNESHINVESTPROM. 2019.
33. Американская социологическая мысль. –М., 1994.
34. Redkliff – Braun A.R. Ijtimoiy antropologiya metodi. – Т., 2004.
35. Кертман Л. Е. История культуры стран Европы и Америки. –М., 1987.
36. Очерки социальной антропологии. – М., 1985.
37. Минюшев Ф. И. Социальная антропология. – М., 1994.
38. Емелянов Ю.Н. Основы культурной антропологии. – СПб., 1994.
39. Орлова Э. А. Введение в социальную и культурную антропологию. – М., 1994.
40. Поздеева С. М. Социальная антропология. Учебное пособие. – Уфа.: РИТС. БашГУ, 2011.
41. Орлова Э.А. История антропологических учений. Учебник для студентов педагогических вузов. - М.: Академический Проект. 2010.
42. Этнология. Учебник. - М., МГУ. 2005.
43. The European Higher Education Area. - Joint Declaration of the Ministers of Education. - Bologna, 1999, 19 June.
44. Shaping our Own Future in the European Higher Education Area // Convention of European Higher Education Institutions. - Salamanca, 2001, 29-30 march.
45. Ibrayimov A.YE. Masofaviy o‘qitishning didaktik tizimi. Metodik qo‘llanma. – Т.: “Lesson press”, 2020. -112 b.
46. Jabborov Iso. O‘zbek xalqi etnografiyasi. –Т., 1994.
47. Jabborov Iso. Antik madaniyat va ma’naviyat hazinasi. –Т., 1999.
48. Jabborov Iso. O‘zbeklar. Turmush tarzi va madaniyati. –Т., 2003.
49. Doniyorov A.X. Mustaqil O‘zbekiston etnografiyasi, tarixshunosligining ayrim masalalari. –Т., 2003.
50. Doniyorov A.X. O‘zbekiston etnografiyasi tarixidan ayrim lavhalar (XX asrning 20-80 yillari). –Т., 2003.
51. Doniyorov A.X. O‘zbekiston etnografiyasi tarixshunosligi ocherki (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr 30 yillari). – Т., 2005.
52. Doniyorov A.X., Bo‘riyev O., Ashirov A.A. Markaziy Osiyo xalqlari etnografiyasi, etnogenezi va etnik tarixi. – Т., 2011.
53. Ashirov A. O‘zbek xalqining qadimiy e’tiqod va marosimlari. – Т.: Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
54. Davlatova S. O‘zbek milliy kiyimlari: an’anaviylik va zamonaviylik. – Т., 2006.

55. Sagdullayev A. Tarixiy rekonstruksiya masalalari. (O'quv qo'llanma).- T.: Universitet, 2022.

56. Sagdullayev A.S. va boshqalar. O'zbekiston tarixi 1-kitob.-T.: "Donishmand ziyosi", 2021.

57. Rtveladze E.V., Saidov A.X., Abdullayev YE.V. Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi - davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. -T., 2011.

58. Suleymanov R.X. Drevniy Naxshab. -T., 2000.

59. Sagdullayev A.S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. O'quv qo'llanma. -T., 2004.

60. Mamarahimova B.I. Buyuk ipak yo'li - sivilizatsiyalararo muloqot yo'li. O'quv qo'llanma. -T., 2010. Pdf.

61. Saidov Sh. J. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi (Eng qadimgi davrlardan milodiy VII-VIII asrlargacha). O'quv qo'llanma. -T.: ToshDSHI, 2010. Pdf.

62. Зубов А.А. Становление и первоначальное расселение рода "Homo". - Санкт-Петербург, 2011.

63. Мартынов А.И., Шер Я.А. Методы археологического исследования. -М., 2011.

64. Abdullayev O'.I. O'rta Osiyoda ibtidoiy jamoa tuzumi va ilk davlatchilik tarixi. T., 2019.

65. Genest J.M, Horde T. Tanet Ch. Lascaux. A work of Memory. – Paris, 2004.

66. Ibragimov R.Z Arxeologiya. O'quv qo'llanma. – T.: Fan, 2022. – 233 b.

67. Мартынов А.И. Археология. – М.: Юрайт, 2022. – 367 с.

IV. Elektron ta'lim resurslari

1. www.edu.uz.
2. www.aci.uz.
3. www.ictcouncil.gov.uz.
4. www.lib.bimm.uz
5. [www. Ziyonet. Uz](http://www.Ziyonet.Uz)
6. www.sciencedirect.com
7. www.acs.org
8. www.nature.com
9. <http://www.kornienko-ev.ru/BCYD/index.html>.
10. www.archaeology.ru